

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. К. Д. УШИНСЬКОГО**

На правах рукопису

БАКУМА ІНЕССА МИКОЛАЇВНА

УДК: 300.4/.5+154.3+152.3

**ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ
В ДЕТЕРМІНАЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
Кавалеров Анатолій
Анатолійович,
кандидат філософських наук,
доцент

Одеса – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I	
ДЕВІАНТНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ІСТОРИКО–ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ	
1.1. Соціальні норми та відхилення.....	10
1.2. Соціальна теорія девіантності.....	36
РОЗДІЛ 2	
СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ	
2.1. Детерміація в пізнанні механізму девіантної поведінки.молоді.....	52
2.2. Система соціальної детермінації девіантної поведінки.молоді.....	59
РОЗДІЛ 3	
ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ФОРМАХ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ	
3.1. Ціннісна проблематика в контексті загальнокультурного та філософського дискурсів.....	97
3.2. Форми девіантної поведінки молоді в аспекті ціннісної спрямованості.....	114
3.3. Соціальна корекція девіантної поведінки молоді	143
ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	169

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У світі не існує такого суспільства, в якому б всі його члени дотримувались загальноприйнятих нормативних вимог. Не становить виключення й Україна, в якій продовжують відбуватися соціально–економічні, політичні, соціально–культурні трансформаційні процеси, що охопили усі сфери життєдіяльності людини, викликали значні зміни у суспільній структурі, формах власності, виробничих і міжнаціональних стосунках. Ці зміни проникли у свідомість кожної людини, у її побут та повсякденне життя, впливаючи при цьому на систему ціннісних орієнтацій особистості.

Соціальна дезорганізація є невід'ємною частиною процесу соціальних змін, вона фіксує факт або процес порушення "нормального" функціонування суспільної системи, створення нових і відхилення від існуючих традиційних норм. Результатом цього є численні прояви девіантної поведінки всіх членів українського суспільства і, насамперед, молоді. Молодь є чутливим індикатором соціальних зрушень. Вона гостро реагує на економічну нестабільність, крах ідеалів, девальвацію цінностей.

Як і будь-яке соціальне явище, девіантна поведінка молоді не може бути пояснена „сама з себе”, а лише з позиції соціального цілого – суспільства, вихідним елементом якого є особистість з її системою ціннісних орієнтацій, в якій закріплюється її життєвий досвід, сукупність прагнень та переживань; саме система ціннісних орієнтацій особистості виражає неповторність, своєрідність та унікальність поведінки кожного з нас.

Незважаючи на досить значний об'єм наукових досліджень, присвячених аналізу проблем соціальної норми та відхилень від неї, девіантності як соціального феномену, особливостей співіснування норм різних субкультур, форм девіантної поведінки тощо, останнє десятиріччя не дало узагальнених праць, де б у соціально–філософському ракурсі просліджувалась динаміка, відокремлювались провідні тенденції, за якими

можна було б визначити головні чинники, які впливатимуть на девіантну поведінку молоді. Не відкидаючи значення праць, що були видані раніше, які залишаються достатньо значимими в науковому та методологічному аспектах, необхідно підкреслити, що умови, в яких формуються ціннісні орієнтації, і сама молодь стали сьогодні іншими. Змінились економічні, політичні, ідеологічні показники соціального середовища. Все це потребує нових досліджень і нових узагальнень. Потребою вивчення детермінаційних ресурсів ціннісних орієнтацій особистості у формуванні молодіжної девіантної поведінки в сучасних соціальних умовах і обумовлене наукове завдання даного дослідження, яке полягає у соціально-філософському аналізі ціннісних орієнтацій особистості як детермінант девіантної поведінки молоді.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової тематики кафедри філософії та соціології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського "Інноваційність у методології і технології наукового й соціального пізнання" (затверджена на засіданні наукової ради університету, протокол №5 від 25.12.2003 року) та є одним з аспектів соціально-філософського осмислення буття людини в суспільстві.

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження — соціально-філософське обґрунтування детермінаційних зв'язків між ціннісними орієнтаціями особистості та девіантною поведінкою молоді.

Мета дослідження обумовила вирішення конкретних дослідницьких задач:

- розглянути формування поглядів на проблему соціальних відхилень та окреслити основні напрямки дослідження девіантності як соціального феномена в історико-філософському контексті;
- висвітлити специфіку соціальних детермінант девіантної поведінки молоді;

- дослідити соціальний механізм девіантної поведінки молоді;
- охарактеризувати ціннісні орієнтації особистості як категорію соціальної філософії;
- простежити еволюцію ціннісної проблематики у соціально-філософському дискурсі;
- проаналізувати взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями особистості та формами девіантної поведінки молоді.

Об'єкт дослідження – девіація молодіжного середовища як суспільне явище.

Предмет дослідження – ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді.

Методи дослідження. Соціально-філософський підхід до зазначеної проблеми обґрунтований філософським принципом детермінізму як визнанням відношення об'єктивного обумовлення, що збагатило можливості застосування загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Конкретно-історичний метод дозволив вивчити як історію об'єкту, так і понять і положень, що відображають її, а саме розглянути у ретроспективі формування поглядів на проблему соціальних відхилень і визначити ступінь наукової розробленості проблем девіантності та ціннісних орієнтацій особистості; описовий метод застосований на всіх етапах дослідження; системний та стратифікаційний підхід використаний при розгляді девіантної поведінки молоді як складного масового явища стратифікованого суспільства; соціально-прогностичний метод дозволив виявити взаємообумовленість між динамікою соціальних процесів, ціннісними орієнтаціями особистості та формами девіантної поведінки молоді; логічний метод дав можливість розглянути соціальну детермінацію у єдності загального, особливого та одиничного, виявити та з'ясувати загальний механізм девіантної поведінки молоді, детермінаційні взаємозв'язки між ціннісними орієнтаціями особистості та формами девіантної поведінки молоді.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі вперше в українській соціально–філософській думці досліджено ціннісні орієнтації особистості з погляду їх детермінаційної ролі в девіантній поведінці молоді. Наукова новизна одержаних результатів відбивається в наступних аспектах:

1. Новим є запропонований ракурс дослідження будь–якого конкретного акту соціальної детермінації девіантної поведінки. Механізм соціальної детермінації девіантної поведінки молоді у конкретному втіленні може бути представлений як єдність загального, особливого та одиничного: макросередовища в цілому, мікросередовища та системи ціннісних орієнтацій самої особистості у ситуативно–життєвому контексті. Ціннісні орієнтації мають відношення до світу «ментальних станів» і «поведінкових диспозицій до дії» (К. Поппер). Проведений аналіз соціальних детермінант дозволяє виділити значущість ціннісної компоненти в структурі девіації на всіх її рівнях: особовому, мікросередовищі та макросередовищі.
2. Розширений простір розгляду теоретичних підходів до вивчення соціальних відхилень — не тільки з метою аналізу їх специфіки, але і пошуку теоретичних основ тематичної різноманітності проблемних опрацьовувань предмета (причини девіантної поведінки; дезорганізація та девіантність, умови соціалізації як чинник девіації; генезис і кореляційні залежності між системою очікувань суспільства і поведінкою особи, девіантність творчої особистості; соціальна девіація, адаптація та соціальна норма; соціальні санкції та соціальний контроль тощо).
3. Розширено загальні характеристики джерел девіантної поведінки молоді та встановлено, що ними можуть служити деформації економічного і соціального розвитку, які досягають ступеня соціальних конфліктів. Одночасно девіації — один із симптомів конфлікту.

Девіація — це нерідко результат «розростання» інших, менш небезпечних негативних явищ, які посилюють деформації, що вже виникли, і викликають, у свою чергу, девіантні посягання.

4. Певну ступінь новизни містять положення про те, що за допомогою ціннісних орієнтацій як стійкої системи соціальних установок, когнітивно–емоційно–поведінкової спрямованості особистості визначається ієрархія цілей життя і способів їх досягнення. Ціннісні орієнтації особистості формуються як свідомо субординація суспільних цінностей. Наповненість ціннісних орієнтацій як елементу свідомості і поведінки залежить від інтересів і зв'язків індивіда з соціальною реальністю. Флуктуації ціннісної свідомості ведуть до зміни форм соціального контролю і взаємодії. Будь-яка проекція ціннісних орієнтацій включає певні соціальні установки в контексті образу соціального світу і образу дії в цьому світі. Від вибору особистості залежить модель орієнтації у реальності і нормативно–ціннісних пріоритетів. Соціально затребуваною, загальнозначущою цінність стає тільки в індивідуальному контексті.
5. Дістало подальшого розвитку визначення елементів соціального механізму девіантної поведінки молоді, які, зокрема, можна представити через взаємозв'язки між деформацією способу життя, що веде особистість як структурний елемент соціальної групи „молодь”, свободою як здатністю особистості активно впливати на оточуючу соціальну дійсність, відповідальністю як зв'язку особистості з соціальною необхідністю, вираженою в суспільних потребах, інтересах, соціальних нормах (або безвідповідальністю як відсутністю зв'язку між поведінкою і соціальними нормами та реального зв'язку поведінки особистості з соціальною необхідністю), системою ціннісних орієнтацій особистості.

6. Уточнено визначення причин та форм девіантної поведінки молоді. Причини девіації як суспільного явища — це комплекс деформацій економічного, соціального, політичного і духовного розвитку молоді, який викликає відчуження від цінностей суспільства. Форми девіантної поведінки молоді являють собою сукупність анормативних проявів у поведінці та способі життя, які суперечать загальноприйнятим. Вони поєднують в собі умови, засоби та способи задоволення матеріальних і духовних потреб молодого покоління в процесі діяльності, міжособистісного спілкування та взаємодії, відтворюючись в системі ціннісних орієнтацій кожної особистості. Це дало можливість визнати взаємний вплив форм девіантної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості, що не суперечить причинному відношенню як взаємодії, коли явище може виступати і в ролі причини, і в ролі наслідку залежно від ракурсу розгляду.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що проведений у дисертації аналіз взаємозв'язку ціннісних орієнтацій особистості та девіантної поведінки молоді може бути використано при започаткуванні досліджень інших аспектів цієї проблематики, а також з метою доповнення змісту програмного матеріалу курсів соціальної філософії, соціології, соціальної психології, конфліктології, кримінології, права та інших суміжних дисциплін. Матеріали дослідження є певним внеском в розробку одного з актуальних напрямків сучасної соціально-філософської науки – аксіології, а також можуть бути використані в лекціях, зокрема у спецкурсах з соціології, девіантології, семінарських заняттях, при написанні курсових та дипломних робіт, підготовці наукових доповідей тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювались на методологічних, теоретичних семінарах, засіданнях кафедри філософії та соціології Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського, а також знайшли

відображення в доповідях на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних і науково-теоретичних конференціях: „Наукові дослідження: теорія та експеримент” (Полтава, травень 2005), „Науковий потенціал України” (Київ, березень 2005), „Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку” (Київ, квітень 2005), „Наукові дослідження: теорія та експеримент” (Полтава, травень 2006), „Розвиток наукових досліджень 2006” (Полтава, листопад 2006).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 10 публікаціях (загальним обсягом 3 друкованих аркуші), 5 з яких надруковані у фахових виданнях ВАК України.

Структура дисертації та її обсяг. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг – 168 сторінок. Список використаних джерел – 269 найменування, нараховує 27 сторінок.

РОЗДІЛ І

ДЕВІАНТНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ІСТОРИКО–ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

1.1. Соціальні норми та відхилення

Регулятивні можливості сучасних норм людських взаємостосунків базуються на багатовіковій історії взаємовпливу життєвих умов, відносин та потреб окремих осіб та суспільства в цілому. Відтак історичний підхід повинен бути визначальним при широкомасштабних та багатовекторних дослідженнях форм людської поведінки: дозволеної та забороненої, нормальної та девіантної. Сучасна постановка проблеми девіантної поведінки при всій своїй специфіці і новизні має давні витоки в період виділення людей з тваринного царства, з властивими йому органічними, інстинктивно-біологічними регуляторами, переходу до людської спільності з характерними для неї якісно новими формами регуляції колективної і індивідуальної поведінки. Саме в руслі і в рамках такого процесу виникли і розвивалися нові форми життєдіяльності людей, нові типи їх орієнтації в навколишньому світі, формувалися уявлення про норми життя, правила і форми взаємостосунків, про поведінку, що схвалюється і осуджується.

Особливості первісного мислення відображалися і на регулятивних засобах того часу, коли ще не проводилася відмінність між описом і розпорядженням. Велику регулятивну роль відіграло слово, що володіло, за тодішніми уявленнями, магичною силою. Соціальне ж пізнання особливо виразно починає виявлятися з виникненням в суспільстві (вже в період розкладу первісно–общинного ладу) соціальних суперечностей, що призвели до соціальної і класової диференціації та виникнення державності [207, с.20-21].

Стародавні греки виражали свої міфологічно-релігійні переконання про

форми і засоби соціальної регуляції поведінки людей в таких поняттях, як «діке» (правда, справедливість), «теміс» (звичай, право), «тіме» (честь), «номос» (закон). Значним внеском у розвиток і диференціацію соціальних норм стали спроби систематизації права, проведені у ряді давньогрецьких держав. Так, в Спарті (IX – VII ст. до н.е.) були прийняті закони Лікурга, в Афінах (VII ст. до н.е.) – закони Драконта, які передбачали досить суворі санкції.

Згідно переконанням, діалектика Геракліта, міра всіх космічних і земних явищ залежить від міри вогню, яка і надає необхідності і порядку природним і суспільним процесам, що коливаються в межах циклу космічного року. На варті вогненної міри стоять боги, і їх кара неминуча. Правда наздожене брехунів і лжесвідків. Всім відступникам від міри Геракліт передрікає покарання за життя і після смерті. Правильний шлях для людей — прагнення пізнати вимоги загального логосу і слідувати йому у всіх своїх справах.

Значний внесок у вивчення норм соціально-політичного життя, етики і політики, раціональних правил і закономірностей виникнення та функціонування суспільства внесли софісти — платні вчителі мудрості в справах загальнополітичних і приватних, в питаннях законів та правил поведінки. Так, Гіппій, Антифонт, Фрасимах розрізнення природного і штучного в людських справах використовували для критики полісних законів та інших офіційно визнаних норм поведінки, з погляду тих або інших уявлень про природне право. А Пол та Критій, розмірковуючи про цінність норм поведінки, виправдовували навіть аморальність та беззаконня на основі критики та заперечення об'єктивного характеру норм.

Визначний здобуток у розвиток раціоналістичного уявлення про природу імперативно-регулятивне значення знання належить Сократу. Згідно з вченням Сократа, справедливість та законність у підриманні полісного порядку ґрунтується на знаннях, що у свою чергу має божественні витoki.

Ступінь оволодіння знанням означає міру причетності людей до божественного начала і, отже, рівень справедливості і законності в усьому суспільному і приватному житті та окремих людських діях. Захищаючи свою моральну самостійність, виправданість перед судом своєї совісті, Сократ проявив себе як людина, що свідомо проголосила новий принцип — абсолютне право індивіда на внутрішнє самостійне вирішення того, що правильно і неправильно, справедливо і несправедливо, нормально і ненормально в суспільному та індивідуальному житті та у взаємовідносинах між людьми [207, с. 26].

Ідеї Сократа значно вплинули на розвиток подальшої філософської думки, зокрема, на погляди Платона [168; 169] і Арістотеля [7; 8].

Взаємозв'язок філософії та законодавства з точки зору загальної нормативно-регулятивної значущості можна прослідкувати в працях Платона [169]. Крім того, аналізуючи будову людської душі, Платон вважав, що вона складається з трьох головних складових ("родових начал"), а саме:

- "розумової" складової, завдяки якій людина отримує змогу мислити та розмірковувати - ця складова у свою чергу є основою для моральнісної поведінки людини та формування чеснот;
- "жадаючої" (нерозумової) складової, яка лежить у основі потягів, жаги, прагнення до багатства, тілесних задоволень - цей компонент душі займає більшу її частину;
- "шаленої" складової, завдяки якій в душі утворюються і тривають почуття та емоції [168, с. 234 - 235].

Щодо проблеми соціальних відхилень, то за поглядами мислителя, людина може мати "добру" та "погану", "зіпсовану" душу. При цьому якщо душа людини володіє "доброю душею", то вона неминуче виявляє природжене прагнення до реалізації численних добродієностей (мудрості, доброти, мужності, стриманості тощо), які є проявом однієї базової, інтегральної чесноти, якою є справедливість. Розвиваючи таке бачення,

Платон характеризує розвинену і "добру" душу як таку, в якій панує "розумова" складова, що підживлюється енергією "шаленого" начала, тобто будь-який моральний та добродесний вчинок, на думку мислителя, повинен бути усвідомленим та емоційно підкріпленим. "Жадаюча" ж частина "доброї душі" повинна підкорятися цим двом началам – саме за таких умов людина (власне, її душа) прагне до добродесної поведінки та діяльності. Справедливою може бути лише душа з природними відносинами владарювання та підвладності своїх начал, а до несправедливих вчинків і вад призводить сум'яття і "блукання" різних частин душі [169, с. 240 - 241].

Отже, соціальні відхилення в поведінці людини Платон пояснює як прояви "поганої душі", яка характеризується непідконтрольним пануванням її "жадаючого" начала. Така людина є нерозумною, нестриманою, шаленою, виявляє прагнення перш за все задовольнити власні нерозумові потяги, причому усі негативні якості такої душі є суттю найбільшого та найпотворнішого на світі зла – несправедливості.

Видатний філософ античності та учень Платона, Арістотель, оцінював людину, в першу чергу, за ступенем її моральності. Саму ж моральність вчений тлумачив як сукупність усіх людських добродесностей. Розвиваючи такі погляди, мислитель виділяв такі добродесності: діаноетичні, тобто добродесності мудрості, практичної мудрості та етичні чесноти, пов'язані з розвиненими розумовими та вольовими якостями (зокрема мужністю, помірністю, правдивістю, щедрістю тощо) [7, с. 77 - 78]. У зв'язку з цим вчений, подібно до Платона, вважав, що для розвитку моральності та добродесності розумова компонента людської душі повинна панувати над спонтанними почуттєвими жаданнями та потягами.

Важливо також підкреслити, що Арістотель наполягав на діяльній тлумаченні моральності. У зв'язку з цим він наголошував, що моральність як самостійний, відокремлений феномен не існує; вона може бути адекватно розглянута та зрозуміла лише у контексті конкретної діяльності та мотивації,

яка їй відповідає [7, с. 81]. Іншими словами, добродесний вчинок повинен поєднувати розумову діяльність та активний вольовий процес. Однак попри загальне наполегливе підкреслення діяльної, вольової природи моральності як комплексної добродесності, філософ істинним, найвищим і практично недосяжним моральнісним ідеалом зрештою вважав споглядальне життя, якому також притаманна певна діяльність – міркування. Деякі види діяльності та мистецтва вчений називав інструментами розвитку та формування моральності людини. Зокрема, виховання та різноманітні тренування, заняття філософією, мистецтвом і, в першу чергу, музикою знайомлять людину з поняттями добра та зла, навчають її перемагати свої нижчі потяги.

Щодо соціальних відхилень, то Арістотель вважав їх відхиленням від чеснотливості, яка є "серединою" (власне, нормою) людського життя [7, с.91-92]. У "Політиці" він також висловлював думку, що злочинці, власне, не є повноцінними людьми, бо не мають природного нахилу до чеснот внаслідок гіпертрофованого розвитку негативних тілесних природних задатків і слабого розвитку розуму. При цьому філософ вважав, що перебороти таку "худу породу" надзвичайно важливо, бо такі задатки слабо підвладні людині. Мислитель наголошував, що розвиваючись, негативні соматичні якості у деяких людей перемагають душевні добродесності і призводять до збочень моральнісних рис, які проявляються у нахабності, страхові, презирстві, потязі до надмірного звеличення та приниження інших, зневажливому ставленні, жадобі до почестей, користолюбстві, ненависті, гнівові, розпутстві тощо. Саме ці риси, на думку Арістотеля, притаманні злочинцям [8].

Становить інтерес позиція Арістотеля, за якою джерела злочинності не вичерпуються лише тілесними задатками і конституційними вадами, – в душі кожної людини мають місце три властивості, завдяки яким її можна називати гидкою, а саме: нестриманість та звірство, порочність [7, с. 342 - 343]. На

думку мислителя, ці передумови сукупно з соматичними причинами призводять до слабкої моральної стійкості, принциповості, хиткої вольової переконаності і, як наслідок – до соціальних відхилень.

Ідея договірного походження правил особливостей спілкування між людьми прослідковується у вченні Епікура, в якому він відзначає, що «не можна жити приємно (в задоволенні), не живучи розумно, етично і справедливо, і, навпаки: не можна жити розумно, етично і справедливо, не живучи приємно. Закони в трактуванні Епікура виступають як публічна гарантія свободи, безпеки і автономії етичних людей» [141, с. 235]. Важливим чинником, що стримує людей від порушень соціальних норм, має бути страх як постійна душевна турбота порушника перед можливим покаранням.

Погляди давньоримських мислителів розвивались не ізольовано. Відповідні давньогрецькі вчення справили значний вплив на формування їх соціально–політичних міркувань, переоцінку значення моралі та права, законів та соціальних норм як регуляторів людської поведінки, відхилень від соціально прийнятих норм. Саме давньоримським вченим ми завдячуємо створенням самостійної світської науки юриспруденції, що відобразила та закріпила, по суті, нову та прогресивну на той час концепцію «юридичної особи» (правової особи), що базувалась на вченні про вільного індивіда. Зрозуміло, що у процесі розвитку суспільних відносин змінювалися соціальні норми та ставлення до них, і саме практична діяльність римських юристів забезпечувала трансформацію, модернізацію та органічне поєднання як соціонормативних регуляторів, так і різних джерел права загалом.

«Особлива увага в римському праві приділяється розробці юридичних питань, що стосуються майнових відносин, захисту прав приватного власника. Безпосередній інтерес представляють погляди римських юристів про співвідношення права і правопорушення, які включають також уявлення про більш широке коло питань про співвідношення соціальних норм і

відхилень від них. Дана обставина обумовлена місцем і роллю права та юриспруденції в Стародавньому Римі, специфікою тодішнього право розуміння» [59, с. 101]. Проблеми норм і відхилень від них розроблялися і в аспекті міжнародних відносин. Римське право значно вплинуло на подальші уявлення про систему норм соціальної регуляції в цілому та співвідношення форм і засобів реагування на соціальні відхилення. Таким чином, прослідковується принципова межа між сукупністю норм справедливості та відхиленнями від них. Обидва ці аспекти соціального порядку виступають взаємопов'язаними елементами соціальної регуляції.

Соціальний порядок припускає відповідну врегульованість і оцінку соціальних відхилень, які, отже, не в своїй негативній фактичності, а лише в нормативній кваліфікованості і оцінюваності (в якості саме тих чи інших відхилень), тобто у вигляді правил оцінки і ставлення до аномалій (відхилень), входять разом з правилами про нормальне в систему соціальних норм, в соціонормативний порядок. А оскільки право розумілося як явище етичне, то і під відхиленнями малося на увазі більш широке коло явищ, а не лише порушення норм законодавства [78].

Зокрема, давньоримський філософ і видатний політичний діяч Цицерон у своєму творі "Про пристрасті" також розділяв душу на складові – пристрасну та непристрасну. При цьому перша ним вважалася джерелом розумного заспокоєння, умиротворіння, блаженного стану, друга – бурхливого руху, жадань та гнівливості людини. Говорячи про злочинність, мислитель вважав її особливим видом "душевної хвороби", новим якісним станом душі, який викликаний порушенням рівноваги між душевними складовими: ослабленням розуму та посиленням пристрастей. Така "душевна хвороба" призводить до численних людських вад – пияцтва, хтивості, жадібності, пихатості, славолюбства тощо. Життя та діяльність людини, яка має таку "хвору душу" неминуче стає непослідовною та суперечливою. Зазначимо, що аналізуючи такий стан, Цицерон категорично виступав за

неприпустимість прояву людиною навіть помірних пристрастей, бо помірне зло – також є злом [237, с. 323].

У свою чергу інший видатний давньоримський філософ Лукрецій Тіт Кар, характеризував душу подібно до Арістотеля – як матеріальну, смертну та невідривну до тіла субстанцію, яка здатна до руху. Розглядаючи витoki порочності та злочинності, він у поемі "Про природу речей" відзначав, що причиною соціальних відхилень виступають неконтрольовані розумом низькі аморальні потяги душі та тіла. За межу, окреслену законом, людину жене жадоба, ситна чинолюбність, нерозумна похоть та жага до багатства [131, с. 140 – 143].

На основі вищевикладеного ми можемо зробити висновок, що філософи античності наділяли душу протилежними ознаками чеснот та зіпсованості, добра та зла, моральнісної та аморальної поведінки, які тлумачилися, як правило, у якості природжених атрибутів. У зв'язку з цим вони були схильні розділяти феномен душі на розумову і нерозумову складові і наголошували, що нормальним станом для людини є доброчесність – моральність та справедливість, яка повинна бути основою звичайних суспільних стосунків. Цей нормальний стан, в якому душа проявляє природжені чесноти, вважався можливим лише при пануванні її розумової складової над нерозумовою і підтримці такого стану добре розвиненими вольовими якостями. Причинами ж соціальних відхилень, під якими найчастіше розумілася злочинність – "зіпсованість", "порочність", "хвороба душі", філософи загалом вважали послаблення такого вольового контролю і формування "поганої" або "хворої" душі на основі нерозумної, жадаючої та пристрасної складової, наповненої асоціальними прагненнями.

Доба Середньовіччя не оминула релігійного впливу. Християнські парадигми стали визначальними для соціонормативного розвитку цього періоду. Догмати церкви стали політичними аксіомами, а біблійні тексти мали в суді силу закону. Християнська релігія з'явилася на початку нашої ери

в межах Римської імперії (спочатку в Палестині) як рух потерпаючих верств населення – рабів, бідняків та жителів підкорених Римом територій. Рінні вчення християнської релігії виступали проти тогочасного ладу, прийнятих у суспільстві цінностей та норм.

З соціонормативної точки зору варто акцентувати увагу на прийнятті християнством десяти заповідей, виписаних Мойсеєм як даних Богом норм поведінки та заборон. «Проте при цьому проголошувалися етика примирення, яка розповсюджувалася на всі (а не тільки на споріднені) взаємостосунки, принцип непротивлення злу, що доходив до всепрощаючого, і любові до ворогів («любіть ворогів ваших»), висувалися більш жорсткі, ніж у відповідних старозавітних заборонах, вимоги до людських слів і справ (заборона клятв, багатослівності молитов, заборона розлучення, окрім як при перелюбстві). Ряд нових заповідей вимагав прощення гріхів і боргів. Стосовно мирських людських взаємостосунків проголошувалася вимога («золоте правило», як воно іменується в подальшому): кожна людина в своїх відносинах з іншими повинна поводитися так, як вона хотіла б, щоб поводитись з нею» [207, с. 30-31].

Аврелій (Блаженний) Августин був одним з найбільш видатних філософів та теологів періоду патристики. Він зводив тлумачення людини до єдності двох субстанцій – тіла та душі, визначав душу як нематеріальну, безсмертну та вільну розумову субстанцію, яка тимчасово користується смертним земним тілом [1].

Блаженний аналізуючи широкий спектр проявів людської поведінки, був схильний вважати, що з часів біблійного гріхопадіння люди розділилися за видом любові, яка є рушійною силою їх вчинків, а саме любові до тілесного – тлінного, низького, кінцевого, непевних благ (такі люди виключають Бога зі свого життя) та любові до Бога – незмінного, нескінченного блага, найвищої чесноти. При цьому перші називалися богословом мешканцями земного граду Вавілону, а другі – небесного граду

Єрусалиму. Розглядаючи джерела соціальних відхилень, філософ стверджував, що людина, з однієї сторони, відчуває потяг до гріховної тілесної природи, а з іншої – до божественної благодаті. При цьому, на відміну від античних мислителів, він категорично наголошував, що атрибутом душі може бути тільки добро, а атрибутом тіла, матерії – лише зло та гріх. Саме тому теолог вважав, що людині для чеснотливих і негріховних вчинків необхідно остерігатися тілесних, плотських потягів, уникати усього чуттєвого. Августин Аврелій застерігає від плотської зіпсованості душі, "пільми похоті", плотських жадань, тому що ці прояви заважають людині добродісно слідувати Божим заповідям [1, с. 25 – 35].

Виходячи з цього, можемо зробити висновок, що витoki гріховної, злочинної поведінки людини слід шукати у прагненні здобути якесь з найнижчих тілесних благ, а також у почутті страху перед їх втратою. Саме це є причиною вбивств, грабежів, помсти, потягу до влади. І якщо людина обирає не Божі блага, а плотські, то приправою до них є злочин. Злочином виступають "паростки гріха", що розростаються. І будь-який вчинок або навіть думка і наміри, що суперечили християнським уявленням про мораль, характеризувалися як соціальні відхилення.

Крім Блаженного Августина, увагу аналізу феномену людини та її поведінки приділяли численні мислителі всіх етапів середньовічної філософії. Серед них можна назвати Тертуліана [18, с. 14], Гійома з Шампо, Климента Александрійського, Бернарда Турського, П'єра Абеляра [18, с. 15], Фома Аквінського [2].

Так, професор теології Фома Аквінський у своїх працях широко використовував аргументи Арістотеля та намагався їх адаптувати для тогочасної теології. Філософ, зокрема, вважав, що душа є життєвим началом будь-якого організму, формою тіла [18, с. 19 - 20]. При цьому людина має розумну душу, яка є її субстанціональною формою і обумовлює життя, відтворення, відчуття, розумову діяльність, а також можливість вільного

вибору між добром та злом, корисним та шкідливим, моральним та аморальним. Тіло привносить до поведінки людини потяги до самозбереження, харчування тощо, а душа – можливість до почуттєвого та розумового осягнення християнської істини. Вчений підкреслював, що людина є спроможною досягнути божественні заповіді та етичні принципи, і свідомо їх дотримуватися шляхом розумового пізнання, а не тільки завдяки християнській вірі. Ф. Аквінський аналізуючи етичні аспекти людських вчинків, стверджував, що моральнішим є вчинок, який сумісний з християнською вірою, розумовими здібностями, знаннями та зрілою волею. Навпаки, до злої, аморальної, протиприродної (гріховної) та гидкої поведінки людину призводить слабкість інтелекту, вольових якостей та відсутність віри – поведінкою керує не довершена душа, а тіло [2, с. 39; 48 – 49]. Під божественним законом мався на увазі закон (правила поведінки), даний людям в божественному одкровенні (у Старому і Новому завітах). Фома Аквінський вважав, що божественний закон необхідний, зокрема, для того, щоб вказати людям на кінцеву мету людського буття і викорінювання всього злого і гріховного, у тому числі всього того, що не може бути заборонене людським законом [17, с. 111].

Подібна теологічна розробка мислителем проблеми соціальних норм забезпечила його доктрині авторитет серед ідеологів католицизму — аж до прихильників сучасного неотомізму і релігійних концепцій відродженого природного права. Ці норми значно укорінились в системі ціннісних орієнтацій тодішнього суспільства і в цілому обумовлювали поведінку людей.

Прояснивши основні позиції середньовічних європейський філософів, слід згадати і вітчизняних мислителів. Одними з найважливішими діячами цієї епохи були Іларіон Київський, Іоанн Дамаскін, Іоанн Екзарх, Ніл Сінайський, Климент Смолятич, Феодосій Печерський [47]. У своїх творах мислителі висловлювали позиції, характерні для європейської філософської

думки цієї епохи. Проблематика феномену людини, її сутності розглядається у теологічному тлумаченні, невід'ємному від ідеї спасіння, оновлення людини через єднання з Христом.

Отже, за середньовічною філософською ідеєю, добродесна та відповідальна поведінка людини, є певним різновидом аскетизму - продуктом перемоги духовної, моральної божественної складової людини над плотською. Вирішальним чинником, завдяки якому така перемога стає можливою, є всеосяжна віра людини у Бога, Ісуса Христа та слідування заповідям Євангелія, внаслідок чого особистість отримує духовну підтримку та стає моральною та добродесною. Іншими словами, нормативність поведінки людини була тісно пов'язана з християнською релігійністю - уявленнями про надприродне, які розглядалися як пряма мотивація до діяльності. Головною причиною соціальних відхилень, що виражаються в аморальній та злочинній поведінці, середньовічні філософи вважали слабкість віри у Бога; цей стан, у свою чергу, призводить до послаблення душевного, розумового та вольового контролю над низькими тілесними жаданнями і, зрештою — до отваринення, зіпсованості та гріховності людини, під чим розумілося падіння її моральності. Відхиленою у європейському Середньовіччі визнавалася не лише гріховна поведінка та діяльність, але і відповідні наміри, думки. При цьому навіть нереалізовані безпосереднім вчинком, вони розглядалися як прояви християнської непокори та основним ворогом була єресь. За такі думки, а, тим паче, вчинки, на думку тогочасних мислителів, повинна була слідувати сувора кара, яка на меті мала приборкання гріховних тілесних проявів, жадань, потягів, а також одночасне прищеплення людині християнської віри. При цьому будь-яка людина несла відповідальність не тільки за власну гріховність, але і за первинне гріхопадіння Адама, яке, як вважалося, спричинило первинний потяг людей до пороку [18, с. 19]. Процес становлення церковної ієрархії, єпископата і єдиної церкви, канонізації християнства супроводжувався

гострою боротьбою проти різного роду сект і ересі, що відхилялася від «істинного» віровчення. З позицій подібної нетерпимості, будь-яке порушення віровчення і схвалених порядків оголошувалося дією ворога, зловмисним актом проти Бога, церкви, віри. Ця нетерпимість і ворожість католицької церкви до всіх реальних або уявних соціальних відхилень (у вигляді різних еретичних рухів, що дійсно боролися проти офіційної церкви і схвалених нею феодальних порядків, у вигляді виступів за реформацію церкви, у вигляді звичного правопорушення, інакомислення, наукового дослідження, відьомства тощо) найбільш яскраво виявилася в діяльності інквізиції. В цій боротьбі християнська церква, що формувалася і укріплювала свої позиції, нерідко знаходила союзника в особі офіційної влади.

Країни Близького Сходу відомі тим, що частиною світського права були релігійні норми, або так зване мусульманське право (шаріат). Шаріат вельми детально і скрупульозно регламентує життя правовірного, його вчинки і релігійно-духовні помисли. Шаріат увібрав в себе деякі норми з сунни (висловів пророка Мухаммеда і його сподвижників), тафсира (тлумачень Корану і сунни), а також деякі правові норми підкорених народів. Коран також регулював деякі відносини, пов'язні із вирішенням кримінальних і цивільних справ.

«З VIII століття починають складатися різні школи мусульманського права, розробляються проблеми матеріального і процесуального права. Але правознавство в цілому залишається в рамках ісламу і мусульманської теології. Коран і засноване на ньому мусульманське законодавство зводять географію і етнографію різних народів до простої і зручної формули розподілу їх на дві країни і дві нації: правовірних і невірних. Невірні — це «харби». Основний злочин, згідно Корану, — відступ від віри. Виділялися злочини проти держави і релігії, проти особи, проти моральності. Покарання носили, в основному, жорстокий і ганебний характер. В мусульманських

країнах правознавці залишалися богословами; на відміну від цього юриспруденція в Європі (з часів римських юристів) була, переважно, світською наукою, що, зрозуміло, не означало її свободи від пануючої ідеології» [232, с. 43].

Період Відродження (Ренесансу) знаменує відхід від теології, а також появу спроб розглядати людину в якості суб'єкту та об'єкту соціальних відносин. Ряд мислителів (Т. Мор, Н. Маккіавеллі, М. Монтень [147], серед вітчизняних філософів – М. Башкін, Ф. Косий, А. Білобоцький та ряд інших) починають активно тлумачити негативні зовнішні чинники, і приділяють увагу політичним умовам та вадам виховання у якості потужних регуляторів поведінки людини та соціальних відхилень. Важливим здобутком видатних мислителів того часу є їх категорична позиція, що не реалізований у діяльності намір та думка людини не можуть вважатися злочинами і бути засудженими, їх непересічним досягненням також є додавання до ендогенних причин особистісної девіантності широкого спектру зовнішніх, екзогенних умов.

Епоха Нового часу була ознаменована пошуком нового світосприйняття, раціональних концепцій пояснення дійсності, розумних форм та правил взаємовідносин між людьми. Мислителі цього періоду критикують богослів'я та схоластику, безправ'я особистості та звертаються до природних прав людини, визнання її свободи та рівності перед законом. Одночасно робляться спроби виявити специфіку соціальних норм, диференціювати характеристику різних соціонормативних сфер і засобів їх контролю та регуляції. При цьому розрізнення сфер і норм моралі, політики і права у ранньобуржуазних мислителів було обумовлено, перш за все, цілями пізнання специфіки соціальних явищ.

Серед філософів, які розробляли проблематику соціальних відхилень, можна назвати такі імена як Ф. Бекон [27], Г. Гроцій [51], Т. Гоббс [42], Дж. Локк [125], Ш. Монтеск'є [148], Ж.-Ж. Руссо [194] та ряд інших. Кожен

по-своєму підходив до цього питання та висловлював власну точку зору.

Розглядаючи основні ознаки моральної поведінки, моральні чесноти та їх види, англійський мислитель Френсіс Бекон прийшов до висновку, що такими примат діяльного життя над споглядальним та загального блага над благом індивідуальним. Також представляє інтерес його точка, за якою на становлення індивідуальності та моральності визначним чином впливає рівень освіти, виховання та місце проживання. При цьому Ф. Бекон у якості синоніму поняття "індивідуальність" та його аналізу використав так звані „ідоли”, зокрема саме їх вплив і є вирішальним при поведінці, відхиленій від норм. Так, „ідоли печери”, „театру”, „роду”, „площі” призводять людину з слабко розвиненими моральними та вольовими якостями до соціальних відхилень [27, с.320-322].

Актуальним в умовах сьогодення є твердження Ф. Бекона, який вважав, що в громадянському суспільстві панує або закон, або насильство. Але насильство іноді приймає вигляд закону, а інший закон більше говорить про насильство, ніж про правову рівність. Зупинимось коротко на більш детальному аналізі. Проблеми громадянського суспільства в умовах сучасної політико-соціальної ситуації є досить актуальними, і до них звертаються представники різних галузей науки, зокрема, соціальні філософи. Громадянське суспільство — це безпосередньо неконтрольована державою сфера життєдіяльності індивідів. Звичайно, саме це поняття вживається як співвіднесене з категоріями «державна» і правова «державна». Відразу звернемо увагу на те, що не можна змішувати або ототожнювати «суспільство» як людську спорідненість з категорією «громадянське суспільство» як історичним феноменом, що виникає на певному етапі розвитку людського суспільства. Громадянське суспільство якісно відрізняється від того, що прийнято називати людським суспільством взагалі. Якщо «суспільство» характеризує спільність життєдіяльності людей, то «громадянське суспільство» — це така система зв'язків та інтересів, що

забезпечує вільну реалізацію кожною людиною своїх природних прав — права на життя і гідне існування, працю, свободу робити все, що не шкодить іншим, власність, рівність перед законом, тощо. Громадянське суспільство означає устрій суспільства з точки зору інтересів кожного його члена. Звідси і поняття «громадянин» — не просто людина або індивід, а особа, суб'єкт особистих прав, своїх законних повноважень, встановлених суспільством. До цих позицій і звертались мислителі Нового часу.

У широкому значенні громадянське суспільство включає всю безпосередньо не охоплену державою частину суспільства. Воно виникає як незалежна від неї сфера. Саме в цьому значенні громадянське суспільство сумісне не тільки з демократією, але і з авторитаризмом. Лише тоталітаризм означає повну або часткову абсорбцію громадянського суспільства політичною владою. На погляд автора, в основі концепції громадянського суспільства в його вузькому розумінні має лежати прагнення гарантувати свободу життєвих проявів особистості, відгородити її від свавілля і небажаного втручання з боку державної влади, обмежити сферу діяльності держави, поставити його під контроль народу.

Теорія громадянського суспільства складалася в рамках лібералізму і пов'язана з творчістю Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля та інших мислителів минулого. Громадянське суспільство — продукт буржуазної епохи, ринку, сфера вільної гри приватновласницьких інтересів та індивідуалізму. Воно формується здебільшого знизу, як результат розкріпачення індивідів, їхнього перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників. А оскільки на сучасному етапі в Україні відбувається процес відтворення якісно нової структури суспільства та зміна суспільного ладу, то ідеї, які проголошувались ще в XVII, знаходять своє відображення і у поглядах сучасників.

Соціонормативні переконання та ціннісні орієнтації ранньобуржуазних ідеологів носили антитеологічний характер і розвивалися на позиціях

раціоналістичних вчень про природне право. Так, аналізуючи погляди видатного Томаса Гоббса, ми можемо констатувати, що він одним з перших європейських філософів намагався створити філософську концепцію, у якій яскраво виділяється головна проблема - проблема політичних стосунків людей у державі, суть якої полягала в тому, що людину та особистість він розглядає через призму політичних та громадянських відносин. Природа створює людей з приблизно однаковими фізичними та розумовими здібностями, і тому з рівними правами, а рушійними силами в їх поведінці стають мотиви зиску, насолоди, задоволення власних потреб. А соціальні відхилення (різного роду звірства, війни та злочини) є неминучими наслідками природи людини. Головні причини відхиленої поведінки слід шукати у пристрастях – пихатості, ненависті, похитливості, надмірному честолюбстві, користолюбстві, помилкових думках [42, с. 385].

У творі "Левіафан або матерія, форма та влада держави церковної або громадянської" Т. Гоббс одним з перших просвітителів став підкреслювати відносність тлумачення добропорядної та злочинної поведінки та її залежність від конкретних соціально-політичних обставин та матеріального становища громадян. При цьому моральна поведінка характеризується справедливістю та політичною і громадською прихильністю до влади; і вона є необхідною, тому що слід підтримувати організацію держави у належному стані [43].

Неординарними були погляди французького мислителя Рене Декарта, який в людині чітко розділяв тіло та душу. Філософ вважав, що тіло є особливою машиною, яка приводиться до руху теплотою серця, а головною роллю тіла є посередництво між душею та зовнішнім середовищем. Душа знаходиться у мозкові, і, випромінюючись, керує тілом за допомогою тваринних духів, нервів та крові. Душа характеризується розумом, волею, здатністю до відчуттів, почуттів, уявлень та моральнісної регуляції поведінки. Важливою ознакою душі є совість, роль якої полягає у

моральнісній регуляції поведінки. Аналізуючи поведінку людини, вчений висловлював думку, що особливо важливою спадковою ознакою душі є совість, і, прислухаючись до неї та слідуючи її настановам, людина тим самим виявляє добродісну поведінку. А свідоме ігнорування внутрішніх душевних моральнісних настанов совісті, недостатність розумового та волевого контролю душі над тілом, яка пояснюється слабким життєвим досвідом, малим обсягом знань про добро та зло, пристрасті – "сильні духи", які надходять від тіла, спричиняють коливання залоз мозку і душі та призводять до недобродісної поведінки [56, с. 492 – 495; 502 – 504].

Відомим мислителем та просвітителем епохи Нового часу був Джон Локк. В його творах прослідковується думка про те, що душа людини не отримує при народженні ніяких конкретних вроджених ідей про моральні принципи та совість. І лише розум є головним регулятором діяльності людини та її поведінки, причому людина з розвиненим мисленням мусить обов'язково прийти до самостійного визнання проголошених Богом заповідей і свідомо слідувати їм. [125, с. 96 – 152]. Ми можемо зробити висновок, що моральні правила та норми є набутими в процесі життя, і в ідеалі повинні співпадати з християнськими. Філософ також вважав, що на усвідомлення та слідування моральнісним правилам вирішальним чином впливають такі чинники соціального середовища як виховання, звичаї, традиції. Саме під їх впливом формується совість, яка є власною думкою або судженням людини про відповідність чи невідповідність поведінки соціальними нормам.

Раціоналістичний і гуманістичний підходи до проблеми соціальних норм і відхилень найбільш яскраво і виразно представлені в творчості просвітителів XVIII століття. Так, мислителі Франції творчо переосмислили досягнення англійської філософської думки і поглиблювали гуманістичні ідеї епохи Ренесансу. Досліджуючи природу моральнісних норм, філософи цього періоду підкреслювали їх відносність та залежність від історичного періоду, суспільного ладу та виду правління. Разом з тим, вони намагалися віднайти

певну інваріантність у понятті "моральність" і висловлювали думку про те, що справедливим та несправедливим, добром або злом у всіх країнах повинно визнаватися те, що корисно або шкідливо для суспільства.

Так, зокрема, М. Ф. Вольтер погоджувався з локківським запереченням природжених ідей моралі, але разом з цим вважав, що людина має певні вроджені ознаки, а саме: доброзичливість до подібних собі, любов до себе, інстинктивний потяг до діяльності. М. Ф. Вольтер визначав екзогенним джерелом моральної чи аморальної поведінки людини не релігійні догмати, а суспільні відносини між людьми у державі, які виступають в якості критерію моральності [34, с. 266 – 268].

Проблемі соціальних норм і соціальних відхилень значну увагу приділяв Ж.-Ж. Руссо. Виникнення держави і законів мислитель пов'язував з появою приватної власності, поглибленням нерівності між людьми і розподілом суспільства на багатих і бідних. А тому всі форми соціальних відхилень постають як неминучий наслідок соціальних антагонізмів приватновласницького суспільства, закріплених і примножених порочним політичним устроєм суспільства. І саме воно має нести відповідальність за аморальні дії, правопорушення і злочини, адже саме ж їх і породжує. Виступаючи прибічником верховенства закону і панування законності в суспільному і державному житті, Ж.-Ж. Руссо підкреслював, що сила законів, які виражають загальну волю, — в їх мудрості, а не в суворості їх виконавців [194, с. 72 – 100].

Великий французький мислитель Д. Дідро розглядав людину як суспільну істоту, при цьому вважав, що суспільство виникло шляхом групування людей, які були зацікавлені у колективній боротьбі за існування. В цьому процесі формується "природний закон" людських стосунків, який у загальній формі можна виразити як необхідність слідування добру. Однак, в людини, поряд з існуючими позитивними моральними ознаками, є також вроджені негативні, аморальні, такі як схильність до жорстоких видовищ та

задоволень, тортур, тиранічна гордість, надмірне самолюбство, невдячність, зрадництво, жорстокість, тощо. Ці ознаки та пристрасті придушують моральну організацію та розум людини й породжують спотворення у свідомості природного закону. Якщо ж у державі матеріальні блага розподілені справедливо, то народ такої країни є чеснотливим та не схильним до злочинів [60, с. 348 – 349]. Схожу позицію підтримував і Клод Адріан Гельвецій у праці „Про людину, її здібності та виховання”, де причиною будь-якої асоціальної поведінки називав середовище, під яким, насамперед, мав на увазі форму державного правління та умови виховання, які вплинули на становлення розуму людини [39].

Альтруїстично-егоїстичні мотиви знаходимо в поглядах П. А. Гольбаха, який вважав, що причини тривалого дотримання доброчесності та моральності криються у їх суспільній корисності, тому що саме вони забезпечують тривале задоволення (тобто щастя) окремої людини та суспільства загалом [45, с.99 – 100, 106 – 107].

Дії соціонормативних регуляторів, визначенню «духу законів» відведено центральне місце в працях Ш. Л. Монтеск'є. В процесі вивчення природи поведінки людей філософ дійшов до висновку, що вся нескінченна різноманітність їх законів не викликана лише фантазією членів суспільства. Окремі випадки підкоряються загальним тенденціям, наслідками яких є формування історії кожного народу; і будь-який окремий закон пов'язаний з іншим законом або залежить від іншого, більш загального закону. Людина ж, як істота фізична, подібно всім іншим природним тілам, підкоряється незмінним природним законам, але з іншого, як істота розумна, діє за власними ціннісними орієнтаціями. Це і є основною причиною соціальних відхилень у поведінці людини, яка характеризується порушенням соціальних норм [148].

Звертаючись до аналізу історико-філософського аспекту проблеми соціальних норм та відхилень, слід згадати вітчизняних мислителів і серед

них назвати такі відомі імена, як Феофан Прокопович, Петро Могила, Касіян Сакович, Григорій Сковорода. Так, зокрема, аналіз природи людини та її поведінки П. Могила пов'язував з проблемою свободи, при цьому він заперечував тлумачення Божого промислу як чіткої визначеності долі людини. Свобода передбачає на розсуд людини вибирати гріховні чи моральні вчинки. К. Сакович принципово не відмовлявся від теологічного тлумачення людини і псування тіла під час первородного гріха. Однак, внаслідок тривалого перебування під впливом передових європейських поглядів, він наголошував на необхідності людини пізнавати саму себе, свою природу та закони існування свого тіла [47].

Григорій Савович Сковорода приділяв особливу увагу аналізу поведінки людини. Власну концепцію щодо сутності людини та причин її поведінки мислитель викладав у філософському вченні про три світи: макросвіт (Всесвіт), мікросвіт (людина) і символічний світ (Біблія). Кожен з цих світів має подвійну природу ("дві натури"): внутрішню – приховану, та зовнішню – видиму, матеріальну. При цьому зовнішнім у світах є відповідно – матерія, людське тіло і світ біблійних символів, а внутрішнім – невидима й нетлінна натура, людський дух і приховані, символічні образи істинних людських відносин. Ідеал по-справжньому людського, належного способу життя філософ намагався тлумачити на основі символічної інтерпретації Біблії. При цьому істинною "людиною в людині" він вважав її духовну сутність, яка є суб'єктом добра, на відміну від тіла, яке є джерелом плотських жадань, які мають, як правило, аморальний характер [201, с. 151 – 162]. Згідно з цим мислитель визначав ідеалом людських стосунків такі, які йдуть від її духовної сутності, а не від плоті. Біблія при цьому виступала як образ таких стосунків, які базуються на моральних імперативах любові та рівності людей. Причини асоціальної поведінки Г. Сковорода вбачав у слабкості духовної природи, невідповідності діяльності природному вродженому покликанню, неосвіченості, а також поширеності у людині одного з

найтяжчих гріхів – заздрості, яка призводить до більшості злочинних дій.

Представниками німецької класичної філософії XVIII – середини XIX сторіччя були І. Кант [94], Й. Г. Фіхте [223], Ф. В. Й. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель [38] та Л. Фейєрбах [167]. Цей етап являє собою якісно новий щабель для подальшого розвитку світової філософської думки, і відзначається своєю специфікою та теоретичним обґрунтуванням діяльнісно-перетворюючого статусу людини у світі суб'єкта соціальної реальності.

Іммануїл Кант проблему сутності людини аналізував у своїх творах та тлумачив її на рівні матеріальної організації – як природну істоту, яка складається з речовини. При цьому він встановлював зв'язок між досконалістю матеріального та духовного у людині; природа, створивши людину, забезпечила її розумом, який є передумовою для подальшого вдосконалення. Характеризуючи гносеологічні погляди великого мислителя, відзначимо, що І. Кант, заперечуючи теорію природжених ідей, висловлював думку про так звані "ап'юріорні форми", які, знаходячись у людській свідомості, складають джерело її пізнавальної активності. Функція цих ап'юріорних форм полягає у спроможності впорядковувати хаотичний потік численних відчуттів, які надходять до розуму з оточуючого середовища та у можливості формування на основі них образів предметів та явищ, тобто досвіду [18, с. 44]

Значною заслугою Іммануїла Канта є те, що проблема людини вирішувалася ним з одного боку, завдяки могутності розуму – людина тлумачиться як суб'єкт соціальної діяльності, з іншого, – мислитель показував культуру (соціум, "другу природу") у якості суб'єкту взаємодії між природою людини. За допомогою культури (під нею розумілося спілкування з людьми, знайомство з творами мистецтва), людина підвищує власну цивілізованість та моральність і поступово стає активним суб'єктом соціальної діяльності. Соціальна цінність виступає як найважливіша цінність людини – саме її людина набуває, перетворюючись на особистість, яка

виступає активним суб'єктом історичного процесу. Імперативне тлумачення моральності не піддає сумніву існування в людей потягу до задоволення власних потреб, але заперечується розуміння зиску та самолюбства як найвищого правила чи закону. Єдиним ґрунтом для добродесної поведінки, який не залежить від емпіричних обставин, є, за І. Кантом, "категоричний імператив". Він проявляється в таких положеннях: людина завжди повинна діяти тільки так, щоб бажати перетворення своєї максими у загальний закон у будь-який час; необхідно завжди ставитися до людства і у своїй особі і в особі будь-кого іншого як до мети і ніколи не ставитися як до засобу; воля людини повинна бути не просто підкорена закону, а підкорена йому так, щоб могла розглядатися як сама собі законодавча [92, с. 229 – 300]. Людина повинна усвідомлювати свою свободу як середовище дії імперативу і відповідати за власні вчинки. Мораль та право мають доповнювати одне одного. Причинами відхиленої поведінки поведінки мислитель вважав недостатнє залучення людини до культури, що у свою чергу спричиняє недорозвиток розуму, неприйняття категоричних моральніших імперативів як власних і тому знижує її цінність як суб'єкта соціальної діяльності. Особливістю Кантівського підходу щодо розгляду застосування соціальних норм та проявів відхилень від них є те, що їх основні постулати були перенесені не тільки на внутрішній рівень – держави і суспільства, але й на зовнішній – наднаціональний – у перспективі налагодження міждержавних відносин.

Як і І. Кант, Й. Г. Фіхте подібно вбачає щодо поведінки людини. Мислитель погоджувався з тим, що людина повинна прикладати активні зусилля для задоволення власних потреб, але при цьому слідувати вимогам морального обов'язку – поважати свободу інших. Йоганн Готліб Фіхте вважав, що з досягненням повного панування морального закону право і держава стануть зайвими і скасуються, – при цьому функцію прищеплення до людини моральності візьме на себе громадянське суспільство, і, зокрема,

система суспільних навчальних та виховних закладів. Асоціальну спрямованість людини вважав закономірно існуючим явищем у тогочасному суспільстві, і пояснював його недосконалістю такого державного правління, яке не опікується розвитком у громадян освіти та духовності [223].

Георг В. Ф. Гегель при тлумаченні особистості застосовував поняття моральності, свободи, відповідальності та права. Особистістю вважав людину, наділену свободою, при цьому її буття є буттям свободи, а розвиток співпадає з розвитком системи права як сфери реалізованої свободи. Він визначав три ступені розвитку права як царства реалізованої свободи: абстрактне право, мораль та моральність. При цьому абстрактне право окреслював як первинне право, сутністю якого є свобода, властива кожній людині в силу її належності до людського роду; мораль – характеристика особистості з точки зору волі у мірі, в якій вона є безкінечною у собі і для себе, рефлексія волі; моральність – ідея свободи, живого добра, яке у своєму усвідомленні має знання про себе, уособленням моральності розглядалися такі соціальні інститути як сім'я, громадянське суспільство та держава [37]. Отже, відхилення в поведінці – це порушення чужого права шляхом накладання неправа (несвободи), яке обмежує чуже право (свободу). Злочинні вчинки мають нести у собі поняття відповідальності.

Завершенням німецької класичної філософії є філософія Л. А. Фейєрбаха. Мислитель вважав, що тільки чуттєва і діяльна свобода є істина свободи духовної, тільки прагнення до щастя пов'язує свободу з необхідністю. Людині властива свобода там і тоді, де і коли умови її життя дозволяють задовольняти природний потяг до щастя та до реалізації власних потреб. Інтерес кожної людини, її природний егоїзм у поєднанні з розвиненим розумом зрештою співпадає з суспільним інтересом інших людей, і тому не є причиною конфліктів між ними. Метою в житті людини має бути розвиток альтруїзму, гуманізму та любові, що виступають універсальними способами життя людей [226].

Таким чином, в соціальній дезорганізації відображаються різні прояви криз у суспільстві або періоди якісних трансформацій соціальних структур. У філософській літературі зустрічаються різні трактування поняття "соціальна дезорганізація" та описується вплив даного соціального феномену на поведінку людини.

У вітчизняній літературі виділяється, принаймні, два типи соціальної дезорганізації: регресивна та прогресивна, від яких залежить тип поведінки членів соціуму. Регресивна соціальна дезорганізація є свідченням суспільної "хвороби", "відхилення" від нормального характеру розвитку, що приводить до економічної анархії [85, с. 29].

Представники різних філософських течій дискутують між собою з приводу явища суспільної дезорганізації: одні вважають таке явище об'єктивною ланкою процесу розвитку суспільства, елементом соціальних змін, у той час як інші розглядають дезорганізацію як процес, що викликає порушення зв'язків індивіда з суспільством, розінтегрованість соціальних груп, зростання злочинності, що можна класифікувати як соціальну патологію.

Представники структурного функціоналізму вважають, що соціальна дезорганізація виникає як наслідок економічної кризи, порушення "природного" процесу розподілу праці, що пов'язується з появою "ненормальних" форм виробництва [67].

Разом з раціоналістичним підходом до проблеми соціальних відхилень, регуляції поведінки людей існувала ірраціоналістична позиція їх розгляду (Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше), згідно з якою основоположним соціально-регулюючим початком є воля до життя або воля до влади, що визначає діяльність і поведінку людей.

Соціонормативну проблематику розробляли представники марксистського напрямку та новітніх філософських шкіл (неокантіанства, екзистенціальної філософії, «відродженого» природного права, «чистого»

права та ін.) До проблеми соціальної дезорганізації звертались у своїх роботах такі філософи, як Еріх Фромм, Олвін Тоффлер, Деніел Белл, Томас Кун та інші, які зазначали, що особливого значення проблема соціальної дезорганізації набуває у суспільствах "перехідного періоду" [229;15; 220].

Соціальна дезорганізація не тільки викликає кризу у економічній, політичній, культурній сферах життєдіяльності суспільства, вона негативно позначається на регулятивній сутності соціальних норм, що призводить до того, що більшість соціальних явищ, які, за оцінкою незадоволеної частини суспільства, виникають тоді, коли зменшується вплив соціальних норм на поведінку індивідів, носять негативний характер. В ситуації стабільності суспільства люди продовжують діяти відповідно до прийнятих норм співжиття, в той час як у кризових ситуаціях частина членів соціуму схильна у своїй поведінці відхилитися від прийнятих норм, порушуючи при цьому традиції, адже із зміною умов життя з'являються нові потреби, інтереси, причому часто протилежні тим, що були характерними до цього.

У перехідний період виникають різкі розходження у поведінці людей, руйнуються усталені соціальні групи, створюються нові. Суспільство ділиться на тих, хто захищає традиційні норми співжиття, і на тих, хто розглядає їх як перешкоду до введення нових соціальних норм. Таким чином, виникають соціальні конфлікти, і частина членів суспільства, позбавившись попередніх можливостей для задоволення життєвих потреб, стає на шлях протидії соціальним змінам.

Отже, яке б не було суспільство, існує певна категорія осіб, поведінка яких не завжди співпадає з тими вимогами та традиціями, що притаманні даному суспільству на певному етапі його розвитку. Таку поведінку можна співставити з науковим терміном „соціальне відхилення”, що означає поведінку індивідуума або групи, яка не відповідає загальним нормам, традиціям, внаслідок чого ці норми порушуються. Соціальні відхилення можуть набувати різноманітних форм, зокрема, злочинності, аскетизму,

наркотизації, геніальності тощо.

У всі часи суспільство намагалось протидіяти цим явищам, як правило, соціально-економічними відносинами, суспільною свідомістю та інтересами правлячої еліти. Тобто, існував певний суспільний запит, що визначав поняття „соціальної норми" та „соціального відхилення" (або його ще часто називають „соціальне зло"). Саме останнє завжди цікавило вчених, тому і виникла соціальна теорія девіантності.

1.2. Соціальна теорія девіантності

Девіантність (від латинського *deviatio* — відхилення) у перекладі означає відхилення (*de* — від, *via* — дорога), тобто відхилення від основного шляху руху, від правильної лінії, або ж — відхилення від норми. Термін "девіація" вживається у фізиці, біології, радіотехніці, психології та інших галузях пізнання. Так, у фізиці він означає, наприклад, відхилення магнітної стрілки компасу від лінії магнітного меридіану в результаті близького розміщення намагнічених предметів; у радіотехніці — девіантні частоти — відхилення від середнього значення частоти електричних коливань при частотній модуляції; у біології — певні зміни в розвитку якогось органу на середніх стадіях його формування, які приводять до відхилень даного органу у дорослому організмі; у пароплаванні та авіації — відхилення корабля чи літака від запланованого маршруту під впливом будь-яких зовнішніх причин тощо.

Соціальна девіантність є окремим видом даного явища, властивого для відносин в суспільстві і пов'язаного із відхиленнями у поведінці не лише окремих індивідів, але й цілих соціальних груп, певних вікових категорій, соціальних прошарків, а інколи і всього соціуму [85, с. 35].

Беззаперечно у витоків соціального аспекту девіантної поведінки стоїть теорія видатного французького вченого Еміля Дюркгейма, який був

засновником французької соціальної школи. Саме він запропонував поняття соціальної аномії, визначаючи її як стан суспільства, за якого старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не затвердились. Аномія — це постійний і нормальний стан капіталістичного суспільства, яке пропагує рівність цілей і цінностей для всіх своїх членів, але не може забезпечити для всіх можливості їх досягнення. Ця частина індивідів, позбавлена багатства, влади, високого соціального статусу, обов'язково буде конфліктувати із соціальними нормами, тобто їх поведінка буде характеризуватися елементами девіантності [67]. В той же час він вважав, що девіантність поведінки не слід розглядати абстрактно, відірвано від суспільних норм конкретного суспільства.

Конституюванню в якості самостійного наукового напрямку теорія девіантної поведінки зобов'язана насамперед таким вченим, як А. Коен та Р. Мертон.

Американський соціолог А. Коен називає девіантною поведінкою таку, яка „іде у розрізі з інституціоналізованими очікуваннями" [81].

Роберт Кінг Мертон провів широкий аналіз і визначив, яким чином соціальна структура ініціює деяких членів певного суспільства до поведінки, що іде у розрізі з тими нормами, які встановлені суспільством. Дослідник вважав, що аномія є особливим морально-психологічним станом індивідуальної чи суспільної свідомості, який відображає порушення моральних цінностей у суспільстві, вакуум ідеалів, суперечливість між індивідуалістськими нормами-цінностями, що проголошуються такими, наприклад, як прагнення до багатства, успіху, влади та інших, і неможливістю суспільства створити умови для їх досягнення [145].

Будучи одним з найяскравіших представників структурно-функціонального аналізу соціальних явищ, Р. Мертон використовував його для вивчення сучасного йому суспільства. Він виділив два типи діяльності індивіда, які зумовлюють існування соціальної системи, — явну і латентну.

Явна діяльність передбачає те, що її наслідки очікуються суспільством і сприймаються його членами. Латентний тип діяльності полягає в тому, що її ніхто не очікував, тому й наслідків її ніхто не сприймає, вони є небажаними в суспільстві. Вчений прагнув довести, що джерелом аномічної поведінки людини є розходження між соціально передбачуваними цілями і сприйнятливими засобами їх досягнення, наприклад, коли освітні і професійні засоби досягнення успіху заперечуються окремими індивідами або соціальними групами.

Р. Мертоном розроблена соціологічна "теорія середнього рівня", в якій аналізується теорія аномії з позицій функціонального підходу як продовження і розвиток ідей Е. Дюркгейма. Явища девіантності філософ намагався пояснити за допомогою функціонального підходу до з'ясування зв'язку між елементами і цілим, співвідносячи певні структурні одиниці із способами їх функціонування, в результаті чого з'являється розгалужена типологія зв'язків частин між собою та з цілим, з'ясовуються можливі і неможливі стани системи, допустимі співвідношення у ній елементів, визначаються набори функцій як способів поведінки, властивих даному системному об'єкту за умови збереження його структурної цілісності.

Представники феноменологічного напрямку, зокрема, Д. Уолш, стверджують, що „соціальне відхилення — це статус, який приписується; тобто це є суб'єктивне поняття, „ярлик”, а не об'єктивне явище". Девіантність, на думку Д. Уолша, не є внутрішньою якістю, притаманною певній дії, а є результатом соціальної оцінки та застосування певних санкцій [81, с. 324].

Більш змістовне трактування визначення девіації дає Т. А. Аванесов. Він зазначає, що під девіантністю слід розуміти такі дії, що не відповідають визначеним суспільством нормам і типам [205], тобто мова вже іде про порушення будь-яких соціальних норм.

Соціальні відхилення можуть здійснюватись у сфері індивідуальної

поведінки і являти собою поведінкові реакції конкретних осіб, що не відповідають суспільним нормам. Разом з тим, у кожному суспільстві існують різні субкультури, норми яких засуджуються загальноприйнятою, домінуючою мораллю суспільства. Такі відхилення визначаються як групові.

Зокрема, американський вчений Н. Д. Смелзер виділяє три основних компоненти девіації:

- 1) людину, якій притаманна певна поведінка;
- 2) норму або очікування, яка є критерієм оцінки поведінки як девіантної;
- 3) групу чи організацію, що реагує на дану поведінку [203].

У зарубіжній філософській думці дана проблема також перебуває у полі зору таких дослідників, як Г. Беккер [14], Е. Гоффман [48], А. Маслоу [139; 140] та інших.

Наприклад, біхевіорист Беррес Фредерік Скіннер в своїй теорії "оперативної поведінки" вважав, що можна керувати поведінкою людини за допомогою так званої "поведінкової інженерії". Сутність даного методу полягає в тому, що спеціально розроблена система заохочень і покарань може формувати і керувати поведінкою особистості. На основі цієї ідеї сформувався окремий напрямок теорії і практики у зарубіжній філософії, який дістав назву "модифікації поведінки" і викликав гостру критику представників демократичної філософської думки [150].

Д. Зіглер і Л. Хьелл звертали увагу на виявлення причин девіантної поведінки людини; розробляючи теорію особистості, вони зазначали, що однією з причин відхилень у поведінці є конфлікти, які людина пережила ще в дитинстві, і які у дорослому віці можуть викликати девіантну поведінку [235, с. 33]. Отже, щоб пояснити девіантність людини, необхідно передусім проаналізувати, які конфліктні ситуації вона пережила у своєму житті, починаючи з раннього дитинства. На їх думку, конфлікти і стресові ситуації є однією з важливих причин виникнення патологічної поведінки особистості.

А. Маслоу, аналізуючи явища соціальних змін і їх вплив на поведінку

особистості, відзначав, що актуалізація найвищих людських потенцій можлива лише при сприятливих умовах, тобто у такому суспільстві, яке сприяє найбільш повному розвитку людських здібностей і задоволенню потреб [139, с. 15 – 16].

Англійські вчені Д. Джері і Ю. Джері вживають поняття "девіація" і відзначають, що це соціальна поведінка, яка відхиляється від тієї поведінки, яка вважається "нормальною" або соціально прийнятою в суспільстві чи в соціальному контексті [20].

До проблем соціальної девіації звертаються і такі вітчизняні дослідники, як В. В. Білецький [18], В. О. Довгополук, А. А. Кавалеров, А. І. Кавалеров [84; 85], Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник [99], М. І. Мельник [144], О. С. Ніколенко [156], В. Є. Пилипенко [166], Н. О. Победа [146], С. Л. Сибіряков [199] та інші.

Зокрема, В. О. Довгополук, А. А. Кавалеров, А. І. Кавалеров приділяють увагу структурі, типології поняття „соціальна девіантність молоді” [85]; Н. О. Победа розглядає проблеми соціального самопочуття, ціннісних орієнтацій, самореалізації покоління, яке вступає в суспільне життя на рубежі ХХ – ХХІ століть. Ключові значення нового світорозуміння молодіжних когорт зосереджені на співставленні професії та кар’єри, етнічної та соціокультурної ідентифікації, ризику та стабільності в стратегіях життя, взаємовідносинах з батьківським та прабабківським поколіннями [146].

Вивчення проблеми девіантної поведінки неможливе без чіткого уявлення суті деяких термінів, що пов’язані з останньою. Зважаючи на численні трактування, автор роботи вважає за доцільне дати найбільш коректні, на її думку, визначення, що стосуються проблеми девіантної поведінки.

Перш за все слід зазначити, що виникнення девіантності, як правило, є порушенням стану адаптації, тобто можна говорити, що девіантність є

наслідком дезадаптивних реакцій, що виникають на певних етапах онтогенезу. Тому першим поняттям, що стосується проблеми девіантності, є поняття адаптації.

Поняття „адаптація” можна розглядати з різних точок зору. Наприклад, в психології – це пристосування організму до умов середовища, спрямоване на збереження гомеостазу. Поняття адаптації являє собою основу психологічних концепцій, що розглядають взаємовідносини індивідуума з його оточенням як процеси гомеостатичної рівноваги (гештальтпсихологія, теорія інтелектуального розвитку Ж. Піаже та інші) [164]. Існують різні форми адаптації - сенсорна, адаптація до соціальних умов, психічна тощо. У соціальній філософії процес адаптації використовується у значенні пристосування соціального суб'єкта до умов навколишнього середовища і тісно пов'язаний з процесом соціалізації як становлення індивіда у суспільстві. Однак, для даного дослідження слід проінтегрувати ці два види, що і буде проаналізовано більш детально.

Адаптація є складним багатовекторним процесом пристосування особистості в процесі діяльності до чинників мікро- і макросередовища, яке складається як з морфологічної, біологічної, біохімічної, електрофізіологічної, так і психологічної та соціальної складових.

Морфологічна, біологічна, біохімічна, електрофізіологічна складові пов'язані з анатомією та генетикою людини, тому не варто на них зупинятися, а у зв'язку з тим, що психологічна тісно пов'язана з соціальною, звернемось до них.

Психологічна складова адаптації визначається, перш за все, активністю особистості і виступає як поєднання процесів засвоєння правил середовища („пристосування себе") і перетворення, зміни середовища („пристосування до себе"). Психологічна складова адаптації керується соціальною.

Соціальна складова адаптації визначає мету (цілі) діяльності та адекватні способи і методи їх досягнення в межах тих норм, що визначило в

даному часовому та територіальному просторі певне суспільство, а також санкції, які виникають при відхиленні від цих норм. У цьому аспекті важливим є погодження самооцінки, рівня притягань і можливостей особистості з існуючою реальністю.

В аспекті виникнення девіантної поведінки вкрай важливим є визначення поняття соціально-психологічної адаптації. Її можна визначити як складову загальної адаптації людини, що відображає наявність гомеостатичної рівноваги між особистістю та „запитами” оточуючого середовища, а зміст стану адаптації в цьому випадку підпадає під формулу — „соціально-психологічна ситуація - конфлікт-тривога — захисні реакції організму” [143, с.5], тобто соціально-психологічний конфлікт слугує чинником виникнення стану тривоги особистості, який викликає мобілізацію пристосувальних (адаптивних) механізмів, які, в свою чергу, реалізуються як на свідомому, так і позасвідомому рівнях.

Р. Мертон вважав, що девіантна поведінка є функціональною як для індивіда, так і для суспільства, оскільки вона характеризує певні соціальні функції, можливо, і небажані для всіх членів суспільства, але немінучі для нього в певний період розвитку. Його соціологічна концепція девіантної поведінки будується також на виявленні ролі соціальної дезорганізації суспільства, яка, на його думку, викликає "кризу особистості", неспроможність її адаптуватися до соціальних змін. Дослідник проаналізував декілька типів індивідуальної адаптації до суспільства, яке перебуває у стані аномії, зокрема:

- а) конформність (індивід сприймає не тільки цілі такого суспільства, але й засоби їх досягнення);
- б) інновації (найбільш приватна форма девіантної поведінки, яка передбачає сприймання індивідом мети, що висуває суспільство, але шукає для її реалізації нові засоби, які значно розходяться із загальноприйнятими нормами);

- в) ритуалізм (відмова з тих чи інших причин від основних цілей, але використання при цьому загально визнаних засобів для досягнення власних цілей);
- г) ретреатизм, тобто відмова і від загальних соціальних цілей, і від визнаних засобів їх досягнення;
- д) протест, бунт, коли відбувається заміна традиційних цілей і засобів їх досягнення новими, не санкціонованими суспільством у даний час [145].

На жаль, іноді адаптативна функція організму перетворюється у дисфункцію, це пов'язано з неможливістю пристосуватись до свого оточення в силу тих чи інших причин. І тому виникає стан дезадаптації, яка виступає тим чинником, що запускає механізм виникнення девіації.

Дезадаптація – це „викривлення” адаптаційних процесів, що призводять до порушень функціонування організму соціального суб'єкта чи об'єкта.

Часто поняття „дезадаптація” змішують з поняттям „важковихованість”. На думку автора, остання являє собою опір соціального суб'єкта цілеспрямованому виховному впливу; він може бути викликаний різноманітними причинами, насамперед, прорахунками педагогів, вихователів, батьків (агентів соціалізації), які часто в своїй роботі не враховують дефекти соціального чи психічного розвитку, особливості темпераменту та характеру, що можуть ускладнювати соціальну адаптацію. Проте опір впливу на особистість не завжди зводиться до девіантної поведінки, він може бути тимчасовим, як наслідок вікового кризового періоду розвитку особистості.

Таким чином, поняття „важковихованості” та дезадаптації є за своєю суттю різними, хоча, якщо суб'єкт тривалий час перебуває у стані, що визначається як „важковихованість”, порушення адаптації обов'язково трансформується у стан дезадаптації з усіма негативними проявами, які притаманні тій чи іншій його формі.

Крім адаптації, при розгляді поняття „соціальна девіація”, необхідним є

також звернення до з'ясування сутності змісту понять "норма" та "соціальна норма".

Соціальна норма – це вимоги, розпорядження, побажання та очікування відповідної поведінки [97, с. 110]. Виникнення та функціонування соціальних норм, їх місце в соціально-політичній організації суспільства визначаються об'єктивною потребою у впорядкуванні суспільних відносин.

В основі виникнення соціальних норм (загальних правил) лежать перш за все потреби матеріального виробництва. Акти виробництва, розподілу та обміну вимагають наявності таких загальних правил, які б дали змогу регулярно й певним визначеним чином організувати взаємодію між учасниками суспільних відносин. Соціальні норми втілюють в собі абстрактну модель взаємодії, яка дає змогу індивідам передбачити дію інших учасників суспільних відносин і відповідним чином організувати свою поведінку.

Соціальні норми відносно індивіда стають мірою його поведінки, а стосовно суспільства – масштабом оцінки такої поведінки. В цьому і реалізується модальна функція соціальних норм – мірою поведінки керується індивід, а оцінка належить суспільству.

Зміст соціальних норм виводиться, перш за все, з реальної поведінки індивідів і соціальних груп. Саме тут день за днем відтворюються соціальні норми, проявляючи свою дію часто стихійно, не завжди одержуючи вичерпне віддзеркалення в свідомості людей.

Соціальні норми, упорядковували поведінку людей, регулюють найрізноманітніші види суспільних відносин. Вони складаються в певну ієрархію норм, розподіляючись за ступенем соціальної значущості. Дотримання норм регулюється суспільством. Суворо караються порушення табу (в примітивних суспільствах) і юридичних законів (в індустріальних суспільствах), м'якше — звичок.

При розгляді соціальних норм доцільно коротко зупинитись і на їх

функціях. Зокрема, серед найважливіших можна виділити регулюючу (регулюють загальний хід соціалізації), інтегруючу (інтегрують індивідів в групи, а групи — в суспільство), функцію контролю (контролюють поведінку, що відхиляється), латентності (підтримують стан рівноваги суспільства як цілого, служать зразками, еталонами поведінки). Норми формують систему соціальної дії, яка включає мотиви, цілі, спрямованість суб'єктів дії, саму дію, очікування, оцінку і засоби.

Норми виконують свої функції залежно від того, в якій якості вони себе проявляють: як стандарти поведінки (обов'язки, правила) чи очікування поведінки (реакція інших людей).

Таким чином, соціальні норми — дійсно „вартові порядку” і „хранителі цінностей”, як і відмічає В. Касьянов [97, с. 111]. Навіть найпростіші норми поведінки втілюють в собі те, що цінується групою або суспільством.

При розгляді соціальної девіантності поряд з поняттям „норма” вживається і поняття „цінність”, часто їх використовують у значенні синонімічних понять, однак слід їх дещо конкретизувати: відмінність між нормою і цінністю виражається в тому, що норми — це правила поведінки, а цінності — абстрактні поняття про те, що є добре і зле, правильне і неправильне, належне і неналежне.

Дотримання соціальних норм підтримується за допомогою санкцій, якими є не тільки покарання, але також заохочення.

Соціальні санкції — розгалужена система винагород чи покарань за дотримання норм чи відхилення від них. Виділяють чотири типи санкцій: позитивні і негативні, формальні і неформальні.

Формальні позитивні санкції — публічне схвалення з боку офіційних організацій (уряду, установи тощо): нагороди, державні премії і стипендії, подаровані титули, вчені ступені і звання, споруда пам'ятника, вручення почесних грамот, допуск до високих посад і почесних функцій (наприклад, обрання головою правління) тощо.

Неформальні позитивні санкції — публічне схвалення, що не пов'язане з офіційними організаціями: дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе розташування, аплодисменти, слава, шана, утішні відгуки, визнання лідерських або експертних якостей, усмішка.

Формальні негативні санкції — покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, розпорядженнями: позбавлення цивільних прав, арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, пониження у посаді, розжалування, позбавлення влади, смертна кара, відлучення від церкви тощо.

Неформальні негативні санкції — покарання, не передбачені офіційними інстанціями: насмішка, знуцання, злий жарт, невтішна кличка, зневага, відмова подати руку або підтримувати відносини, поширення чуток, наклепи, недоброзичливий відгук, скарга тощо.

Отже, соціальні санкції виконують ключову роль в системі соціального контролю за поведінкою як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Соціальний контроль — це спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію її елементів за допомогою нормативного (у тому числі правового) регулювання. Стабілізуюча функція системи соціального контролю полягає у відтворюванні пануючого типу суспільних відносин, соціальних (групових, класових, державних) структур. Спрямованість і зміст соціального контролю залежать від історично обумовлених соціально-економічних, політичних, ідеологічних, моральних та інших соціально-культурних характеристик даної соціальної системи. Соціальний контроль — елемент більш загальної системи регулюючих дій поведінки індивідів з боку суспільства. Система соціального контролю використовує соціальні норми, які знаходять віддзеркалення в ідеології, філософсько-етичних переконаннях, художній творчості [97].

Соціальна (групова) дія, виступаючи в системі соціального контролю у вигляді реакції на індивідуальну поведінку, виконує функцію соціального

стимулу (позитивного або негативного), що зумовлює характер подальших індивідуальних дій, через що вони стають реакцією на соціальні дії. Індивідууми (індивідуальна дія) і соціальні групи (соціальна дія) виступають вихідними елементами системи соціального контролю. До них відносяться також ті проміжні змінні соціально-психологічного характеру, які, будучи структурними елементами суб'єктів, безпосередньо впливають на характер і спрямованість їх дій. До них, насамперед, відносяться самосвідомість і самооцінка суб'єкта (як індивіда, так і соціальної групи); сприйняття і оцінка суб'єктом соціальної ситуації (соціальна перцепція), властиві як індивіду, так і соціальній групі.

Важко не погодитись з твердженням про те, що соціальний контроль може або посилювати відхилення, що виникають в суспільстві, або пом'якшувати їх. Соціальний контроль — це особливий механізм соціальної регуляції поведінки і підтримки громадського порядку.

Соціальний контроль — фундамент стабільності в суспільстві [97]. Його відсутність або послаблення ведуть до аномалій, безладдя, смуту і соціального хаосу.

Аналізуючи девіацію як соціальний феномен, неможливо не торкнутися питання її класифікації. Зупинимось на цій проблемі.

Нормативні системи суспільства не є постійними. Змінюються самі норми, змінюється ставлення до них, і відхилення від норми є таким же природним, як і їх дотримання. Повне прийняття норми виражається в конформізмі, відхилення від норми — в різних видах девіантної поведінки. У всі часи суспільство намагалось пригнічувати небажані форми людської поведінки. Різкі відхилення від середньої норми як в позитивну, так і в негативну сторону загрожували стабільності суспільства, яка у всі часи цінувалася над усе.

Девіантна поведінка молоді передбачає будь-які вчинки або дії, що не відповідають писаним (формальним) або неписаним (неформальним)

нормам. У більшості суспільств контроль девіантної поведінки несиметричний: відхилення в погану сторону засуджуються, а в хорошу — схвалюються. Залежно від того, позитивними чи негативними є відхилення, всі форми девіацій можна розташувати на деякому континуумі. На одному його полюсі розміститься група осіб, що проявляють максимально несхвалювану поведінку: терористи, політичні емігранти, зрадники, атеїсти, злочинці, вандали, циніки, бомжі тощо. На іншому полюсі розташується група з максимально схвалюваними відхиленнями: національні герої, видатні артисти, спортсмени, вчені, письменники, лідери, місіонери, передовики праці.

Отже, будь-яка поведінка, яка викликає несхвалення громадської думки, називається девіантною. Це надзвичайно широкий клас явищ: від безквиткового проїзду до вбивства людини. В широкому значенні девіант — будь-яка людина, що відхилилась від норми. При такому розумінні слід говорити про форми і ступінь відхилення. До видів або форм девіантної поведінки відносять злочинність, алкоголізм, наркоманію, проституцію, гомосексуалізм, азартні ігри, психічні розлади, самогубство тощо.

У вузькому розумінні під девіантною поведінкою розуміють такі відхилення, які не передбачають кримінального покарання, інакше кажучи, не є протиправними. Сукупність протиправних вчинків або злочинів, одержала особливу назву - делінквентна (буквально — злочинна) поведінка. Обидва значення — широке і вузьке — однаково вживаються у повсякденному житті.

Девіантну і делінквентну поведінку можна розрізнити таким чином: перша - відносна, а друга – абсолютна [99]. Те, що для однієї людини або групи — відхилення, для іншого або інших може бути звичкою. Вищий клас вважає свою поведінку нормою, а поведінка представників інших класів, особливо низьких, — відхиленням. Поведінка вважається такою відносно культурних норм даної групи. Проте делінквентна поведінка абсолютна по

відношенню до законів країни. Вуличне пограбування представники соціальних низів можуть вважати нормальним видом заробітку або способом встановлення соціальної справедливості, але це не відхилення, а злочин, оскільки існує абсолютна норма — юридичний закон, що кваліфікує пограбування як злочин.

Райони міста, де частіше, ніж в інших, відбуваються злочини, називають криміногенними, а категорії населення, які більше інших схильні скоювати девіантні або делінквентні вчинки, — групами ризику [97]. Злочинність - це соціальне явища, яке носить деструктивний для суспільства характер. Її можна визначити як відносно стійку поширену форму девіантної поведінки, що досягла ступеня суспільної небезпеки, і підпадає під дію кримінального законодавства. Дослідники сучасних процесів звертають увагу на те, що девіантна і делінквентна поведінка широко розповсюджуються в суспільствах, що переживають трансформацію. Більш того, в умовах загальної кризи суспільства це може набувати тотального характеру. На фоні посилення кризових явищ наростає незадоволеність своїм положенням. Масове відчуття соціальної незадоволеності, незатребуваності, приводить до відчуження від суспільства, до наростання тривожності. Одним з наслідків соціальної незадоволеності є наростання песимістичних настроїв і навіть поява деморалізованості населення (упадок духу, розгубленість). Типовими реакціями на аномію стає байдужість до засобів досягнення мети, цинізм, екстремізм.

Висновки до I розділу

1. Історико-філософський ракурс дозволяє глибше проникнути в сутність проблеми девіації як соціального явища, розглянути основні концепції вивчення соціальних відхилень, характерні для соціально-філософських чи соціологічних досліджень. Це системи соціальної регуляції, що історично склалися, і відповідні їм уявлення про відхилення від норми: від міфологічних до сучасних.

2. Відомо, що людина сприймає світ через призму базових категорій, що відображають колективні уявлення і суспільний устрій, упорядковують соціальні взаємини. Проблематика досліджень соціального феномена девіації багатоаспектна і різноманітна. Її вивчення пов'язане з історично обумовленим процесом виникнення, зміни, деградації, відмирання соціальної норми як базового елементу культури і є одним із способів збагнення глибинного характеру людської присутності в світі. Відхилення в поведінці є перманентним переходом певних дій зі сфери анормативного в нормативне і навпаки. В основі вільного вибору того або іншого способу поведінки лежить специфічно людська здатність якісно оцінювати всі явища і відносини за допомогою абстрактної дихотомії «позитивне — негативне».
3. Можна відзначити множинність теоретичних підходів до опису досліджуваного соціального об'єкту (у концептуальному полі біхевіоризму, феноменології чи структурно-функціонального аналізу), а також тематичну різноманітність його проблемних опрацьовувань (причини девіантної поведінки; дезорганізація та девіантність, умови соціалізації як чинник девіації; генезис і кореляційні залежності між системою очікувань суспільства і поведінкою особи, девіантність творчої особистості; девіантна і делінквентна поведінка, соціальна девіація, адаптація та соціальна норма; соціальні санкції та соціальний контроль тощо).
4. Слід відмітити зміни в трактуванні категорії соціального відхилення у зв'язку з розвитком соціально-філософської, соціально-політичної та філософсько-правової думки. Визначена проблема залишається актуальною, попри усю мінливість конкретно-історичних соціальних обставин. Особливо це стосується перехідних епох, коли відбуваються зміни ціннісних орієнтацій.

5. Девіантність — це різні ступені відхилення від соціонормативного консенсусу, що історично склався в даному суспільстві. Девіантна поведінка молоді передбачає будь-які вчинки або дії, що не відповідають писаним (формальним) або неписаним (неформальним) нормам.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

2.1. Детермінація в пізнанні механізму девіантної поведінки молоді

Пізнання причин будь-якого явища входить до числа найскладніших пізнавальних задач. Це відноситься і до виявлення причин девіантної поведінки молоді, яка обумовлюється рядом чинників, що взаємодіють між собою. Складність та багатозначність причинного пояснення взагалі, а, особливо, у сфері соціальної дійсності, визначають складність розробки теорії причинності девіантної поведінки. Найважливішим кроком на цьому етапі є вироблення початкових положень та методологічних основ.

Практичне значення причинного пояснення полягає у пошуку можливості впливати на стан та динаміку девіантності, реально управляти процесами боротьби з нею. Слід зазначити, що і у філософії до сьогодні продовжується побудова загального вчення про причинність, придатного для застосування в конкретних теоріях. Тому недостатньо високий рівень пізнання причинності девіантної поведінки молоді у соціально-філософському аспекті переважно обумовлений сучасним станом відповідного загальнофілософського вчення.

Як зазначав у свій час Фрідріх Енгельс, при з'ясуванні причин будь-якого явища, ми знаходимо не тільки те, що за видимим рухом слідує інший рух, а й те, що ми в змозі викликати цей певний рух, створивши ті умови, при яких він відбувається, завдяки цьому, завдяки діяльності людини і обґрунтовується уявлення про причинність, уявлення про те, що один рух є причиною іншого [138].

Під причиною у філософії розуміється явище, дія якого викликає, визначає, призводить або спричиняє собою інше явище (наслідок). Причину слід відрізнити від умови, яка лише сприяє причині та є фоном, на якому

розгортається причинний процес.

Часто використовується також поняття „фактори”, яке може мати різне значення. Тому фактори, які виступають в якості причини або умови девіантної поведінки молоді, назвемо факторами девіації, а фактори, що перешкоджають дії таких причин чи умов, – антидевіантними.

Оскільки різниця між умовою і причиною відносна та їх важко розмежувати в реальному житті, то можна їх позначити загальним терміном «детермінанти». В деяких випадках «колишні» причини можуть відігравати роль умов і навпаки.

У філософській літературі виділяють два основні напрямки у визначенні поняття „причина”. У першому випадку під повною причиною розуміють сукупність всіх необхідних умов, без яких певне явище відбутись не може, однак, у такому випадку причина ніби «розчиняється» в різних умовах. У другому випадку слід виокремити в комплексі необхідних умов головне явище, що породжує інше явище (наслідок). Саме воно генетично пов'язане з наслідком та іменується специфічною причиною [158, с. 56]. Цінність такого розуміння причини полягає у «відсіканні» від причини інших чинників, що відіграють порівняльно пасивну роль по відношенню до наслідку.

Філософське осмислення категорії причини вказує на неї, як на найбільш активний фактор – сутність явища. Концепція специфічної причини припускає розмежування причин і умов в генезисі того або іншого явища. Практично це дуже непроста задача, особливо якщо йдеться про встановлення причин індивідуальної девіантної поведінки.

Практичні потреби використання причинного пояснення зумовлюють необхідність визначення критеріїв причини. В якості головного з них можна визначити співвідношення категорій необхідності і випадковості. Зокрема, цей підхід якраз можна застосувати до масових явищ, в нашому випадку до соціальної девіації молоді, тому що саме в таких явищах, які піддаються

статистичному обліку, можна доказово виокремити необхідність з маси випадковостей. Кожний девіантний вчинок особистості, що входить до соціальної групи „молодь”, одночасно виражає прояв певної необхідності, і в той же час є результатом унікальних обставин, з якими пов'язана ця необхідність виникнення анормативної поведінки.

На рівні індивідуальної девіантної поведінки причини пов'язані із наслідками лише певним «ступенем необхідності», який виражається, порівняно з іншими чинниками, в більш високій вірогідності наслідку. Таким чином, саме цей підхід до виявлення критеріїв причини проявляє себе у статистичних закономірностях, виявляючи необхідний зв'язок випадкових явищ, визначаючи вірогідність настання тих або інших подій.

Причинами конкретного девіантного вчинку, таким чином, виступають ті чинники (обставини), які створюють порівняно з іншими чинниками більш високу вірогідність здійснення соціального відхилення конкретною особою в конкретних обставинах. Встановлення причин конкретного девіантного вчинку молоді означає виявлення чинників, що відіграють найактивнішу роль в його генезисі.

Надзвичайна складність і тісний взаємозв'язок соціальних чинників, що детермінують соціальну девіантність молоді та її окремі девіантні вчинки, роблять необхідним висновок про наявність не однієї, а декількох причин, що діють в комплексі. Визнання множинності причин не заперечує, а припускає розрізнення в причинному комплексі основних і додаткових, первинних і похідних причин з урахуванням їх ієрархії в реальних процесах.

Зокрема, своєрідно трактує причинний комплекс конкретного девіантного вчинку - злочину - В. С. Власов. Він включає в це поняття єдину, безпосередню причину кримінально-караного діяння і сукупність умов здійснення злочину. Поєднання однієї причини з декількома умовами все ж таки навряд чи утворює причинний комплекс, оскільки причина, за твердженням автора, завжди одна.

По-іншому вирішує це питання Н. Ф. Кузнецова, яка виділяє наступні різновиди причинних зв'язків: а) бінарний (має дві ланки), б) „причинний ланцюг”, в) причинна мережа («дерево причинності») [114; 115; 116]. Останній різновид є найбільш характерним для соціальних систем. На нашу думку, обидва опоненти мають рацію, однак перший підхід слід застосовувати в кримінології, а другий є більш доцільним у соціальній філософії.

Ведучи мову про причинність, необхідно коротко зупинитись на понятті „взаємодія”, так як на думку деяких дослідників, „...сама сукупність взаємодій може розглядатись як „причина” [158, с. 58]. Ми вважаємо, що категорія взаємодії є більш широкою, ніж причина, і розкриває взагалі всі детермінанти, що обумовлюють девіацію молоді. А завдання причинного пояснення – виокремити з комплексу детермінант ті, що є головними.

Пізнання механізму девіантної поведінки молоді дає можливість виробити оптимальний механізм її профілактики, тобто ті або інші форми і методи попереджувальної роботи. Але при цьому залишається відкритим головне питання: що конкретно необхідно ліквідувати або нейтралізувати для усунення девіантності молоді.

Таким чином, категорія взаємодії є більш широкою, ніж причина, і розкриває взагалі всі детермінанти, що зумовлюють девіантну поведінку молоді. Завдання причинного пояснення — виділити з комплексу детермінантів головні, вирішальні причини. При цьому важливо враховувати наступні умови реалізації причинно-наслідкових зв'язків:

- а) умови неповної ізоляції (будь-яка локальна взаємодія — елемент більш широкої соціальної взаємодії, і в тій чи іншій мірі підкоряється законам останньої);
- б) умови внутрішньої неоднорідності (елементи взаємодії нерівнозначні, одні з них можуть відігравати більш активну роль або бути визначальними — наприклад, соціальне середовище, інші — похідними — наприклад,

особистість);

в) умови внутрішньої організації та стійкості (взаємодія може набувати різного ступеня стійкості);

г) умови середовища, що вимагають пов'язування конкретної взаємодії соціального середовища і особистості з певним рівнем розвитку суспільства;

д) умови міри чи ступеня (умови конкретного спричинення стають такими тільки при досягненні певної якісної міри);

е) умови повноти детермінації, що вимагають правильної оцінки можливості ізольованого розгляду різних взаємозв'язків, вичленення тієї або іншої лінії обумовленості.

Зупинимось на специфіці причинності в соціальній сфері. Як відомо, причинність у сфері суспільного життя відрізняється за специфікою в порівнянні з причинністю в природі. Ведучи мову про цю специфіку, прийнято, перш за все, вказувати на статистичний, вірогіднісний характер соціальної причинності. Головна особливість соціальної причинності, на наш погляд, повинна бути пов'язана з основним філософським питанням про співвідношення буття і свідомості. Специфіка соціального детермінізму полягає в тому, що об'єктивні соціальні закономірності діють через свідомість людей. В основі концепції причинності в соціальній сфері має бути положення про загальну провідну роль буття в його взаємодії зі свідомістю. Причини девіації молоді криються, перш за все, у сфері суспільного буття та в об'єктивних повсякденних умовах життя.

Та обставина, що причинність в соціальній сфері пов'язана з перетворюючою роллю свідомості, людського чинника, наштовхнуло деяких дослідників на думку, що категорія причини недостатня для пояснення девіантної поведінки. Наприклад, О. М. Костенко вважає, що, оскільки девіантна поведінка — наслідок не лише зовнішньої причини, але і внутрішнього її віддзеркалення, то очевидно, що пояснити, чому скоюються девіантні вчинки, можна лише за допомогою такої категорії, яка б

діалектично пов'язувала роль причини і роль віддзеркалення. Для повного пояснення автор пропонує поняття «підстава» [106].

Системний аналіз негативних процесів в суспільному бутті, що детермінують девіантну поведінку молоді і, зокрема, злочинність, дозволив обґрунтувати зв'язок цих процесів з соціальними суперечностями. При системному підході причини правопорушень виступають як розузгодження елементів соціальної системи, як певні соціальні протиріччя. В основі теорії причин злочинності повинно лежати початкове поняття, в якості якого може виступати категорія соціальної суперечності.

З погляду діалектичного підходу, будь-яка взаємодія включає дві протилежні сторони — єдність (тотожність) і суперечність (боротьба). Саме суперечність є джерелом будь-якого руху, розвитку і зміни. Перевагою такого підходу до пізнання причин девіантності, з погляду певних соціальних суперечностей, є можливість знаходити причини соціальних відхилень не тільки в соціально негативних явищах, але і в деяких в цілому позитивних явищах, бачити їх суперечливі, негативні сторони, які, якщо на них не звертати належної уваги, здатні породжувати суспільно небезпечну поведінку. В цьому плані основне значення попередження суспільно небезпечних форм поведінки полягає в забезпеченні гармонійного, збалансованого і пропорційного розвитку всіх сфер суспільного життя.

Системний підхід можна поглибити, якщо його співставити з стратифікаційним, дозволяючи охопити одночасно методологічні принципи системності, історизму і соціального дослідження.

Девіація історично виникла в суспільстві з моменту його розколу на антагоністичні класи і залишається незламною, «вічною» в умовах експлуататорського суспільства. Основна історична причина злочинності — соціальне розшарування суспільства, панування суспільних відносин, побудованих на нерівності, пригнобленні, благополуччі меншості за рахунок більшості.

У діалектичній взаємодії загального і одиничного вирішальна роль належить загальному, оскільки саме загальні закономірності визначають весь хід соціально-історичного розвитку в його головних напрямках. Виходячи зі сказаного, правильним буде розгляд причин конкретних девіантних вчинків молоді лише на основі пізнання причин девіації в цілому, застосовуючи метод сходження від абстрактного до конкретного, суть якого полягає в первинному виділенні в ході дослідження основної (початкової) абстракції, що виражає головний зв'язок (відношення) предмета, що вивчається. В нашому випадку такою початковою абстракцією служить категорія соціальної суперечності. Не випадковим тому буде висновок про те, що через пізнання причин індивідуальної девіантної поведінки неможливо пояснити причини соціальної девіації в цілому; навпаки, тільки сукупність суспільних умов життя людей дає основу для глибокого розуміння поведінки окремих осіб [158, с. 54 – 63].

Вивчення механізму соціальної детермінації девіантної поведінки передуює подальшому причинному поясненню, і є початковою основою. Детермінація і причинність — не одне і те ж. Перше поняття є більш широким, охоплює причинність як один з різновидів процесів детермінації, яка, в свою чергу, означає виявлення всього комплексу подій, явищ або процесів, що впливають на явище, яке вивчається, - в нашому випадку — девіантної поведінки молоді. Причинність же передбачає виявлення головних і другорядних чинників у такому взаємозв'язку. При цьому звертається увага на вирішальні ланки в системі взаємодіючих чинників. Причинність відповідає на питання, чому відбулася та або інша подія.

Складність такого об'єкту вивчення, як механізм соціальної детермінації девіантної поведінки молоді, вимагає використання системного підходу. Останній як загальнонауковий, міждисциплінарний метод полягає в розгляді об'єкту вивчення як системи, тобто сукупності елементів, які певним чином пов'язані між собою і створюють цілісність. Системний підхід

передбачає розгляд об'єкту (системи) як цілісного комплексу взаємопов'язаних елементів. Крім того, це виділення різних рівнів розгляду: будь-яка система є елементом більш високого порядку, у свою чергу, елементи будь-якої системи виступають як системи більш низького порядку.

Таким чином, з точки зору системного підходу молодь, як соціальна група, виступає як система, що взаємодіє з іншими системами більш високого і низького рівня. З одного боку, вона входить як підлеглий компонент в різні за масштабом спільності людей (включаючи людство в цілому), з іншого боку - виступає як відносно самостійне системне утворення, що характеризується певною внутрішньою структурою і закономірним зв'язком між компонентами, що в неї входять. Формування цього рівня організації, у свою чергу, припускає наявність нижчих рівнів, без включення механізмів яких не можуть реалізуватися процеси вищих рівнів. В певній виокремленій соціальній групі, як у фокусі, поєднується історично обумовлений вплив суспільства, що діє через відповідні підсистеми — різні соціальні групи, які звужуються за масштабом, і як би йдуть «зверху».

2.2. Система соціальної детермінації девіантної поведінки молоді

Механізм соціальної детермінації девіантної поведінки молоді — це комплекс взаємопов'язаних соціальних чинників різного рівня, що взаємодіють між собою і детермінують поведінку як особистості, так і суспільства в цілому, в тому числі й молоді, як його складової.

Постає питання, які ж можна виокремити елементи механізму соціальної детермінації девіантної поведінки молоді? У цьому процесі беруть участь, як мінімум, дві складових - соціальне середовище і сама особистість, яка відноситься до соціального прошарку молоді (вік – 14-35 років). Далі можна назвати і проміжну ланку соціальної дії — мікросередовище особистості, яке на неї впливає безпосередньо. Серед найважливіших

елементів соціального середовища слід назвати суспільні відносини як соціальні взаємозв'язки, інтереси учасників суспільних відносин як суб'єктивне віддзеркалення останніх, і, нарешті, соціальні норми (а також індивідуальні управлінські акти) як такі, що відображають соціальні інтереси моделі суспільних відносин у вигляді певних правил поведінки. Серед основних детермінант, що безпосередньо впливають на поведінку молоді, слід назвати спосіб життя, інтереси, установки, а також конкретну життєву ситуацію, що містить певні об'єктивні можливості і „сигнали” до того або іншого варіанту поведінки, - і все це відтворюється в системі ціннісних орієнтацій.

Які ж можна виокремити форми детермінації девіантної поведінки молоді? На думку автора даного дослідження, вони досить різноманітні. За характером детермінації їх можна розподілити на такі чотири групи:

- соціальне регулювання (нормування), полягає у формуванні соціальних, етичних і правових норм поведінки;
- соціалізація як процес формування та становлення у суспільстві, засвоєння соціальних норм та цінностей; включає сімейне, суспільне виховання в учбовому, трудовому колективі, сприйняття ідеологічної дії засобів масової інформації, культурних установ тих або інших соціальних груп тощо. Оскільки цей процес дуже важливий і багатоаспектний, ми ще на ньому зупинимось окремо;
- оперативне соціальне управління (включаючи контроль) - передбачає видачу певних конкретних команд всім підлеглим системам та елементам, що до них входять, контроль за дотриманням норм і індивідуальних управлінських актів, а також різні форми реакції державних і суспільних органів на відповідну поведінку;
- самоврядування - це різні форми дії соціального суб'єкта на себе, на мікросередовище і суспільство в цілому. Воно включає усвідомлення потреб та інтересів, управління поведінкою, участь в управлінні

справами соціальних груп, колективу, відомства, держави.

На жаль, в наш час проблемам самоврядування молоді приділяється недостатня увага. Це призводить до того, що в основному формується культ аморальної людини, про яку складається враження за кількістю її грошей та обсягом влади. Поступово остання частина народної мудрості „зустрічають за одягом, проводжають за розумом” втрачає своє значення. І це дуже страшно, адже молодь намагається будь-яким чином заробити гроші, щоб забезпечити своє існування, і якщо раніше можна було сказати, що людина „сформувалась як особистість” не лише за її положенням у суспільстві, але й за її добрими вчинками, чесністю, дотриманням моралі, то в сучасних умовах це можуть бути лише поодинокі випадки, культ „декультурної” особи зустрічається у програмах теле- і радіопередач, в газетах, на вулицях, і взагалі у повсякденному житті.

Будь-який конкретний акт соціальної детермінації девіантної поведінки молоді може бути представлений як єдність загального, особливого і одиничного. Це соціальне середовище (макросередовище) в цілому, безпосередні чинники формування особи (мікросередовище) і сама особистість, що взаємодіє з конкретною життєвою ситуацією. Зміст поведінки визначається, перш за все, місцем людини в системі суспільних відносин і суспільного розподілу праці. Дія суспільних відносин на особистість відбувається двояко: через «макро-» і «мікросередовище». Макросередовище діє опосередковано, мікросередовище — безпосередньо, як сукупність матеріальних, соціальних, політичних та ідеологічних чинників, що прямо взаємодіють з індивідом в процесі його життєдіяльності.

Істотною специфікою соціальної детермінації є її діалектично «подвійний» характер, взаємодія в цьому процесі об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивні чинники відображаються в свідомості людей, за допомогою чого здійснюється активний вибіркового вплив людей на оточуюче середовище і самих себе. Варто не погодитись з думкою

Б. Ф. Ломова, який відзначав, що той або інший психологічний ефект соціального процесу не є просто його тінню, це реальне явище, включене необхідним чином в сам процес і його детермінацію [127]. Для того, щоб новий соціальний процес міг розгорнутися, необхідна психологічна здатність людей до цього. Якщо ж такої здатності немає, то процес або почнеться пізніше, або, виникнувши, незабаром припиниться, або припиниться, набувши викривлених форм. Так само і будь-який акт девіантної поведінки молоді детермінується складною взаємодією об'єктивних і суб'єктивних чинників, соціальним середовищем і особистістю самого девіанта.

Конкретна девіантна поведінка соціально детермінована за своєю сутністю, а безпосередньо ж регулюється самою особистістю. Причому, слід відзначити, що детермінанти діяльності людини є не просто сумою, сукупністю потреб, інтересів, цілей і мотивів, а входять в цілісну інтеграційну систему, перетворюючи її з об'єкту суспільних відносин в суб'єкт соціальної діяльності.

Соціальна детермінація поведінки молоді носить складний характер. З одного боку виступає соціальне середовище, яке впливає як соціальна програма розвитку і діяльності індивіда, визначаючи суб'єктивне ставлення до оточуючого, що виражається в його прагненнях і ціннісних орієнтаціях. Соціальний статус і соціальні ролі визначають її місце в суспільстві. Суспільство встановлює моделі належної поведінки в соціальних нормах, організовує навчання, виховання, здійснює соціальний контроль, застосовуючи в необхідних випадках негативні або заохочувальні санкції. З іншого боку, найважливішою властивістю людини є її здатність вибірково реагувати на зовнішні дії, перетворювати їх, виступати суб'єктом соціальних процесів («свобода волі»). Завдяки здатності до самодетерміації, відносній свободі волі, об'єктивна соціальна дія на неї не відбувається автоматично за біхевіористською схемою «стимул — реакція». Молодь має здатність організовувати обставини і події відповідно до своєї життєвої лінії, реагуючи

на дію чинників, які не відповідають цій лінії, або внутрішньою байдужістю, або активним опором.

Соціальна активність молоді обумовлена тим, що вона так чи інакше включається в ланцюг об'єктивно пов'язаних або, навпаки, відособлених процесів і ситуацій. Вона змінює способи їх зв'язку, послідовність, включаючись в ланцюг причин і наслідків, і сама стає їх початком та причиною. В тимчасовому зрізі молодь виступає як відносно стійка система характерних для неї життєвих відносин, які визначають «ядро» і виявляються протягом життєдіяльності, в способі життя та в системі ціннісних орієнтацій.

Оскільки будь-який акт поведінки пов'язаний з суб'єктивними процесами, свідомістю людини, заснований на пізнанні об'єктивної дійсності, оскільки її поведінка підпорядковується також гносеологічним закономірностям.

Людська діяльність в рамках певної історичної епохи та соціально-економічної формації, конкретних умов місця і часу породжує систему певних суспільних відносин, які формують, а, кінець кінцем, і детермінують поведінку індивідів залежно від їх місця в цій системі. Суспільні відносини визначають характер і межі подальшої діяльності людей. Автор роботи погоджується з точкою зору, за якою суспільні відносини співвідносяться з поведінкою особистості як соціальна «матерія» з її рухом. Вони виступають як результат колишньої та джерело подальшої соціальної діяльності [156, с.13].

Суспільні відносини - це «відбитки» взаємодії різних частин суспільного організму, суспільних підсистем, соціальних суб'єктів; це численні „русла” різних видів взаємодій в суспільстві на тому або іншому етапі його історичного розвитку, що фіксують його структуру.

Суспільні відносини — це багатоманітні, стійкі, типізовані, інтегровані зв'язки, що виникають між людьми в процесі їх сумісної діяльності. Виступаючи джерелом поведінки, будь-які суспільні відносини є

взаємозв'язком потреб і можливостей його учасників. Потреби автор у даному контексті розуміє як об'єктивну необхідність суб'єкта в чому-небудь. Таким чином, будь-яке, у принципі, суспільне відношення включає, з одного боку, міру відносної самостійності, автономності, міру можливостей суб'єкта діяти в рамках своїх потреб («свобода»), а з іншого боку, - «поле соціального тяжіння», іншими словами, пов'язаність суб'єктів соціальною необхідністю, суспільними потребами, або, інакше кажучи, соціальними вимогами («відповідальність»).

В такому випадку, міркується, «свобода» і «відповідальність» входять, у всякому разі, своєю об'єктивною стороною в зміст будь-якого суспільного відношення, визначаючи соціальний статус і майбутню поведінку його учасників. У різних суспільних відносинах, залежно від їх характеру, соціально-історичних умов, конкретної сфери діяльності, співвідношення між свободою і відповідальністю розподіляються по-різному. З цієї точки зору, найбільш сприятливими слід вважати відносини соціальної рівності і справедливості — гармонійні відносини, - де суб'єкти наділені всією повнотою реальної свободи і взаємної відповідальності. В таких відносинах, де гармонійно поєднуються загальні, групові і особисті інтереси, окрема людина не відчужується, не відділяє себе від інших людей, від колективу і суспільства і усвідомлює свою відповідальність перед ними. Зі свого боку, суспільство реально відповідальне за всі соціальні групи і окремих людей, що до них входять. Тут має місце закон „рівної свободи ” Г. Спенсера: „...кожен вільний робити все, що завгодно, при цьому не порушуючи такої ж свободи інших” [207].

Антиподом попередніх будуть дисгармонійні (деформовані, спотворені, конфліктні) відносини, в яких свобода і відповідальність виступають в деформованому вигляді, що, в першу чергу, є ґрунтом для соціальних відхилень у поведінці людей, насамперед, молоді. У такому випадку реально знижується відповідальність і стає гіпертрофованою

свобода, що перетворюється на свавілля («безвідповідальна свобода»). Досить яскраво ми можемо спостерігати прояви цього процесу в сучасній Україні.

Деформація суспільних відносин — об'єктивне джерело антисоціальної поведінки. Суперечності стратифікованого чи класового суспільства з його протилежністю загальних і приватних інтересів, відчуженням особистості призводять до деформації суспільних відносин, і тим самим штовхають людей на порушення пануючих норм моралі і права. Девіантна поведінка, насамперед, виникає, коли суспільство дезорганізоване і „б'ється в лещатах соціальних і економічних проблем”, у руслі яких ми зараз і опинились, що неминуче деформує свідомість та ціннісні орієнтації людини, які віддзеркалюються у її поведінці, іноді призводячи до деморалізації.

Суб'єктивними детермінантами девіантної поведінки молоді виступають інтереси особистості. Питання визначення інтересів в науці досить дискусійне. Зокрема, ряд вчених взагалі уникають його точного визначення [74]. Однак від розуміння останнього залежить з'ясування його ролі в детермінації поведінки загалом, і девіантної зокрема. Автор дотримується точки зору, за якою інтерес є концентрованим виразом внутрішньо активного, творчого ставлення суб'єкта до діяльності [233]. Це позиція, лінія поведінки соціального суб'єкта, що виражає його ставлення до об'єктивних можливостей і тенденцій суспільного розвитку, а також спрямованість на задоволення своїх потреб, тобто на самоствердження. Таким чином, оскільки інтерес постає як усвідомлення суб'єктом своїх потреб і можливостей, то тим самим він означає усвідомлення суспільних відносин, в які включений суб'єкт, а будь-які суспільні відносини з суб'єктивної сторони можуть бути представлені як взаємозв'язок інтересів.

Основна соціальна функція інтересу полягає в забезпеченні вибіркового відношення суб'єкта в його сферах діяльності, у виборі засобів

для досягнення цілей. Детермінуюча роль інтересів в тому, що в їх основі лежить суперечність між потребами суб'єкта і об'єктивними умовами, в рамках яких ці потреби можуть бути задоволені. Ця суперечність і є головною спонукальною силою активності.

Загальним суб'єктивним джерелом девіантної поведінки є відчуження, під яким розуміємо конфлікт інтересів молоді і суспільства в цілому. Деформація суспільних відносин породжує дисгармонію у їх взаємостосунках. Недостатня включеність молоді в різні соціально-позитивні зв'язки з суспільними і державними інститутами приводить до його «замикання» на соціально негативних зв'язках. Недостатня включеність в систему існуючих суспільних відносин вносить «спотворення» в процес засвоєння ним пануючих норм, цінностей і правил поведінки, і тому підвищує вірогідність відхиленої поведінки. Характер суспільних відносин визначає, чи буде навіть власне особисте життя відчуженим. У свою чергу конфлікт з суспільством викликає внутрішню дисгармонію, коли рольові конфлікти та свідоме психічне життя знаходиться в постійних протиріччях, наслідком цього є виникнення негативних, небезпечних якостей, які, постійно заглиблюючись, стають все більш стійкими, деформують, перешкоджають формуванню позитивних сторін. Виникає «знівечена» структура особистості, яка веде до відокремлення від системи соціально позитивних впливів. Таким чином, головне, що відрізняє формування негативної девіантної поведінки молоді, — це конфлікт особистості з суспільством, що деформує її етичний вигляд, породжує психологію індивідуалізму, яка означає соціальне відчуження, що поступово посилюється і відтворюється в системі ціннісних орієнтацій.

Розгляд проблеми соціальної девіантності молоді через призму конфлікту інтересів особистості і суспільства та соціального відчуження дозволяє значно поглибити пояснення причин соціально відхиленої поведінки. Соціальне відчуження в умовах антагоністичного суспільства має

загальний характер, охоплюючи всі сфери суспільного життя. Відчуження обумовлюється суспільним розподілом праці, в якому прослідковується значний розрив між приватними і суспільними інтересами, коли власна діяльність людини стає для неї чужою, силою, яка їй протистоїть та пригноблює, замість того, щоб сама людина панувала над нею. Тому логічним буде висновок, що для того, щоб знищити девіантну і, особливо, делінквентну поведінку молоді, слід подолати відчуження, однак, на жаль, ліквідація основних форм відчуження в умовах сучасного суспільства, яке трансформується, та і навіть у сталих суспільствах неможливо. Це може бути здійснено лише в умовах ідеального суспільства, в якому б всі були рівні, всі мали б однакові засоби для життя, тощо. Тобто це утопічна мрія комунізму, до якого прагнуло наше попереднє покоління, наші пращури. І так само, як і у стратифікованому суспільстві соціальна мобільність лише теоретично може дорівнювати нулю, так і відчуження можна знищити лише на рівні уявлень та розмірковувань, а в реальному житті його подолати не можливо, а можна лише дещо спрямувати у певне русло, деформувати та скоректувати у вигідному напрямі.

Залишкові елементи відчуження в суспільних явищах, в міжособових відносинах, в індивідуальній свідомості і поведінці не будуть остаточно подоланими. В останні роки в нашій країні виникли різні аномальні явища в економічній, соціальній і духовно-етичній сфері, які спотворюють, деформують принципи соціальної справедливості, підривають в народі віру в неї, тим самим породжують соціальне відчуження і аморалізм в різних його формах. Ставлення індивіда до відчуженої діяльності виступає в різних формах, але всі вони поєднані прагненням до відмови, розриву, руйнування, починаючи від відходу «в особисте життя» і закінчуючи явищами вандалізму, хуліганства, руйнування і знищення матеріальних цінностей, тощо.

Відчуження в соціально-економічній сфері може виявлятися в таких

формах, як втрата особистої професійної і соціальної відповідальності за якість роботи, атрофія бажання підвищувати кваліфікацію, брати участь в управлінні справами колективу, байдужість до персон порушників дисципліни, ослаблення зацікавленості в праці, відчуття несправедливості, роздвоєння трудової моралі тощо.

Категорія «відчуження» вбирає в себе цілий набір найрізноманітніших соціально-психологічних властивостей і ознак. Так, американський соціолог М. Сімен виділив шість соціально-психологічних модальностей відчуження:

- безсилля — відчуття своєї нездатності контролювати події;
- безглуздя — відчуття незрозумілості, незбагненності суспільних і особистих справ;
- нормативна дезорієнтація — необхідність вдаватися для досягнення своїх цілей до соціально несхвалюваних засобів;
- культурне відчуження — відкидання прийнятих в суспільстві або в певному соціальному середовищі цінностей;
- самовідчуження — участь в діях, які не приносять задоволення і сприймаються як зовнішня необхідність;
- соціальна ізоляція — відчуття своєї знедоленості, неприйнятості оточуючими [18].

Перші витoki відчуження закладаються вже в сім'ї. Відомо, що підлітки, які відчувають, що їх не люблять, що батьки розглядають їх як джерело неприємностей або труднощів, стають агресивними. Практично для всіх підлітків, що стоять на обліку в інспекціях у справах неповнолітніх, характерною є втрата емоційних контактів батьками. Результати спеціальних психологічних обстежень показали дивно однакові соціально-психологічні умови виховання цих осіб. Всі вони виховувалися в сім'ях, де переважали холодні, байдужі відносини, діти не знали батьківської ласки [58, с. 186]. Генезис поступового і глибокого соціального відчуження особи-девіанта починається з відчуження такої особистості від соціально-державного

середовища її ціннісно-нормативної системи, що виражається у відключенні (фактичному або психологічному) від джерел позитивної дії сильних трудових колективів, суспільних організацій, засобів масової інформації, учбових колективів і, відповідно, в замиканні з колом осіб зі схожою характеристикою поглядів, поведінкою, або приймаючих таку особу в тому вигляді, в якому вона існує, а також в деформації соціальних позицій і ролей.

Відчуження особистості — не односторонній процес. Це свого роду страйк, природна загальна відповідь на черствість по відношенню до тих, хто створює матеріальні багатства суспільства. За байдужість зі сторони держави, органів правління люди відповідають тим же.

Протилежним відчуженню є включеність молоді в конкретні позитивні соціальні зв'язки, конкретні дії. Це сприяє ідентифікації свого „Я” з суспільством, а в суб'єктивному плані є ніщо інше, як переживання відповідальності за результативність власних дій у сфері, що має високу значущість для суб'єкта по відношенню до інших та до самого себе.

Глибина і ступінь відчуження молоді визначає, відповідно, характер і ступінь суспільної небезпеки її можливих дій. Чим більше соціально позитивних зв'язків «розірвано», тим більше свідомість і поведінка відчужується від пануючих в суспільстві цінностей та ідеалів, і тим самим об'єктивно важче здійснювати профілактику. І навпаки, чим повніше включений індивід в систему прогресивних суспільних відносин, тим вища вірогідність правомірної поведінки. Тому ясно, що для боротьби з антигромадською, девіантною та делінквентною поведінкою молоді необхідно надати широкі реальні можливості для прояву творчої активності, створити умови для суспільно корисного самовираження індивідуальності. Така глибока гармонізація співвідношення особистості і суспільства може бути, кінець кінцем, результатом особливо сприятливого суспільного устрою, що гранично повно виражає її прогресивні сторони.

Соціальні норми є третім важливим елементом системи

загальносоціальних детермінантів поведінки молоді. Своєрідним «попередником» соціальних норм як детермінантів поведінки є різного роду інструкції або словесні вказівки. В якості центрального механізму, що забезпечує в людському суспільстві сумісну взаємодію з навколишнім світом, можна визначити у формі регуляції діяльності одних людей іншими за допомогою інструкцій та словесних вказівок. На основі цього у людини виникає здатність діяти за самоінструкцією або за наперед продуманим планом — довільна, вольова діяльність.

Соціальні норми є узагальненими вимогами, інструкціями суспільства по відношенню до кожного його члена. Соціальні норми регулюють суспільні відносини шляхом їх своєрідного моделювання, формулювання в правилах поведінки моральних і правових розпоряджень, заборон і дозволів. Так, правові норми моделюють такі правила поведінки, які повинні забезпечити відповідну трансформацію суспільних відносин, що відповідає пануючому в суспільстві прошарку. Соціальні норми виступають своєрідною «мірою» суспільних відносин. Вони регулюють суспільні відносини через вплив на соціальні інтереси, свідомість людей. Соціальні норми засвоюються складним шляхом, входять в систему соціальних установок або нав'язуються шляхом різних зовнішніх впливів, примушуючи в певних умовах діяти навіть всупереч власним установкам.

А. П. Дудін висловив цікаву, хоча і небезперечну думку про те, що норми права відносяться до інтересів і потреб як явища правової свідомості до правового буття. Конструктивний момент цієї позиції в тому, що безпосереднім об'єктом дії правових норм називаються інтереси людей, які, у свою чергу, спонукають до перетворюючої діяльності. Правові норми не можуть не відповідати інтересам класів або верств населення, що домінують в суспільстві, інакше вони або відміняються або фактично не діють [65].

У нормах права соціальна необхідність диктується фактичними суспільними відносинами, синтезується з класовою або загальнонародною

волею і, будучи зведена в закон, стає державною необхідністю. Правові відносини через взаємні права і обов'язки суб'єктів специфічно виражають, представляють їх економічні, політичні та інші інтереси й потреби.

Правові норми, діючи через свідомість і волю людей та стимулюючи належні варіанти поведінки, не досягають автоматичного ефекту. По-перше, у суб'єкта може бути відсутня об'єктивна можливість виконати конкретне розпорядження. По-друге, суб'єкт може бути неінформованим про зміст норми. По-третє, через помилки особистості в управлінні своєю поведінкою (непередбачення наслідків, легковажний розрахунок на запобігання небезпеки, відсутність свідомості, соціального характеру або деяких фактичних обставин скоюваної дії, неправильні дії в конкретній ситуації тощо). По-четверте, через конфлікт норм. І нарешті, по-п'яте, норми можуть порушуватися суб'єктом внаслідок неприйняття соціальних розпоряджень або негативного ставлення до них.

Яка ж роль мікросередовища («найближчого оточення») в детермінації девіантної поведінки молоді? У кожної людини є свій конкретний повсякденний світ, в якому вона формується, живе і діє. Сюди відносяться сім'я, учбові і виробничі колективи, дозвілля, побутове оточення. В рамках «найближчого оточення» особистості М. С. Крутер виділяє чотири форми спілкувань між людьми – випадкові, нестійкі, відносно стійкі і стійкі [111].

Найвідчутніший вплив на етичне формування і поведінку молоді здійснюють відносно стійке і стійке спілкування. Відносно стійке спілкування – це систематичне спілкування, пов'язане винятково з виконанням цивільних, виробничих, суспільних або особистих справ. В цій формі відносин між людьми, як правило, відсутня емоційна близькість. Форма стійкого спілкування охоплює найміцніші відносини між людьми, при яких об'єктивна необхідність постійного контакту поєднується з контактом емоційним (друзі, приятелі, родичі тощо). Дослідження названого автора показують, що найбільша дія на можливість здійснення особою злочину

забезпечується за рахунок стійкого (38,9%) і відносно стійкого (38,7%) спілкування з кримінально орієнтованими особами [111]. Більшість осіб, засуджених за корисливі і насильницькі злочини, підтримували до здійснення злочину випадкові або систематичні зв'язки з антигромадськими елементами. Однак при цьому слід підкреслити, що, на нашу думку, найближче побутове оточення впливає на поведінку особистості тією мірою, якою вона сама зорієнтована на систему цінностей цього середовища. Тому не перебудувавши або не спробувавши перебудувати ставлення індивіда до його оточення, намагаючись безпосередньо впливати на поведінку девіанта шляхом роз'яснень, погроз або умовлянь, важко розраховувати на реальний успіх.

Індивідуальний рівень детермінації девіантної поведінки завершує трансформацію загальносоціальних процесів і закономірностей в конкретні поведінкові акти. Він характеризує умови здійснення девіантного вчинку. Якщо проблема відчуження характеризує взаємозв'язок „молодь — особистість — суспільство”, то на індивідуальному рівні увага акцентується на взаємодії особистості з конкретною життєвою ситуацією.

Детермінуючу дію конкретної життєвої ситуації на особистість слід пов'язувати не тільки з об'єктивним змістом, але і з її суб'єктивним значенням. Відомо, що в одній і тій самій об'єктивній ситуації різні люди поведуться абсолютно по-різному. Суб'єктивне значення ситуації залежить від поглядів, установок, ціннісних орієнтацій. В різних випадках здійснення тих або інших девіантних вчинків співвідношення властивостей особистості і ситуації може бути різним. Чим більш „морально збиткова” особистість, тим менший «тиск» ситуації потрібен, щоб вона зважилась на девіантний вчинок. Але у всіх можливих варіантах взаємозв'язку особистості і ситуації, завжди залишається можливість вибору, і цей вибір так чи інакше залежить від соціальної позиції та ціннісно-нормативної системи.

Суб'єктивні (внутрішні) детермінанти девіації — це певна деформація

етично-правової свідомості та ставлення до суспільних інтересів, це певні соціально-патологічні зміни якостей особистості або антисоціальна установка.

У кримінологічній літературі спірним є питання про те, чи всім злочинцям властива антигромадська установка і чи є якості, які стійко відрізняють злочинця від законослухняного громадянина. Дійсно, далеко не всі особи, що вчинили злочин, мають явну антисоціальну установку як готовність відповідно до своїх поглядів, потреб та інтересів діяти всупереч суспільним інтересам. Але деформація етично-правової свідомості особи девіанта, її відчуження може полягати в так званій асоціальній установці, коли у суб'єкта відсутні необхідні соціально позитивні установки, належні соціально-етичні погляди, здатні утримати від суспільно небезпечних дій.

Відзначимо, що поведінка людини ніколи не є тільки ситуативною, а є тенденцією, в якій заломлюється її життєва концепція; головною суб'єктивною детермінантою девіантної поведінки молоді можна назвати «життєвську філософію», «концепцію життя», яка утворює «ядро» кожної особистості.

Ведучи мову про роль особистості як важливого компоненту взаємодії з конкретною життєвою ситуацією, частіше за все мають на увазі її інтереси, соціальні установки, етичну спрямованість. При цьому нерідко залишається без уваги соціальне буття особистості — її спосіб життя, під яким розуміється спосіб діяльності суб'єкта в певних об'єктивних умовах. Інакше кажучи, це стійка система актів життєдіяльності індивіда. Спосіб життя визначає, формує його інтереси, соціальні установки. Не макро- або мікросередовище самі по собі, а власний реальний спосіб життя особистості відіграє визначаючу роль у формуванні її «етичного ядра».

Як відзначав К. К. Платонов, особистість, виявляючись в діяльності, є її причиною, але, формуючись в діяльності, вона є її наслідком [170.]. Тому при дослідженні механізму девіантної поведінки молоді потрібно звертати увагу

не тільки на мотивацію девіантного вчинку, але і на реальний спосіб життя, який спрямовує на скоєння девіантного вчинку. Мотивація девіантного вчинку, з нашої точки зору, характеризує не стільки механізм девіації, скільки внутрішню, суб'єктивну його сторону, тобто є невід'ємною складовою частиною, а, значить, необхідно розширити рамки вивчення механізму девіантної поведінки молоді за рахунок соціальних компонентів взаємодії особистості з середовищем.

Деформація суспільних відносин приводить до виникнення індивідуального відчуження, формування антигромадської установки саме через відповідну деформацію способу життя конкретної особистості, що створює, у свою чергу, високу вірогідність анормативної поведінки.

Одним із істотних елементів механізму детермінації людської поведінки є свобода як здатність суб'єкта активно впливати на оточуючу соціальну дійсність, змінювати хід подій. Механізм самодетермінації виявляється у виборі напрямку діяльності суб'єкта в різних альтернативних ситуаціях. У загальних рисах даний механізм розкриває К. А. Новиков, який відзначає, що, будучи агентом певного процесу, індивід діє у складі деякого статистичного ансамблю, так що в цілому даний процес підкоряється закономірностям статистичного порядку. Проте в кожному окремому випадку — тією чи іншою мірою усвідомлюючи хід подій — суб'єкт будує модель своєї поведінки за динамічним типом, намагаючись в руслі своїх дій встановити систему однозначної відповідності між послідовними діями і проектованою кінцевою метою [158, с. 54]. Деякі дослідники заперечують детермінуючу роль свободи, вважаючи, що необхідність — це прояв детермінації поведінки буттям людини, а свобода волі — прояв регуляції поведінки психічним віддзеркаленням цього буття.

Основна боротьба між методологічними принципами матеріалізму і ідеалізму розгорнулася навколо питань про причинну обумовленість поведінки людини, про застосування категорій детермінізму і свободи до

пояснення протиправних дій і обґрунтування відповідальності злочинців за їх суспільно небезпечні дії. У кримінально-правовій науці набули поширення як ідеалістичний індетерміністичний, так і вульгарно-матеріалістичний, фаталістичний погляди на поведінку людини, які фактично не в змозі науково обґрунтувати необхідність і доцільність відповідальності злочинців за свої дії. Категорія свободи має істотне значення в праві. Зв'язок права зі свободою — одна з найважливіших ідей правового мислення.

Деякі філософи дотримуються думки про те, що злочинна, протиправна та і взагалі антисоціальна поведінка не є проявом внутрішньої свободи особистості, оскільки вона суперечить нормам моралі і виражає, по суті справи, певну залежність від «пережитків минулого» [135; 218; 222; 243]. С. С. Алексєєв, наприклад, відзначає, що свобода набуває обґрунтованого, виправданого характеру, коли виражає усвідомлену необхідність і відповідно до цього має чіткі рамки і прогресивну спрямованість, інакше за цими чіткими рамками знак « + » міняється на «—» і свобода стає своєю протилежністю, перетворюючись на анархічне свавілля [4]. Л. С. Явіч указує, що специфічною межею права є те, що воно виражає і закріплює громадський порядок, при якому виключається свавілля, а разом з цим забезпечується історично можливий масштаб свободи [248; 249].

Поняття свободи відображає надзвичайну складність і багатогранність процесів самодетермінації в діяльності людей.

Свобода є складним явищем як для розуміння, так і для практичного втілення у формах, нормах, інститутах, відносинах суспільного життя. У своєму прагненні від несвободи до свободи чи до вищого рівня свободи люди не мають ні вродженого досвіду свободи, ні чіткого розуміння якості стану (свободи). Ш. Л. Монтеск'є, який мав чи не найчіткіші уявлення про складнощі соціальної філософії, у праці «Дух законів» зазначив, що слово «свобода», як жодне з інших, має надзвичайно велику кількість значень. Одні називають свободою легку можливість скинути того, хто має тиранічну

владу; інші — право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті — право носити зброю і чинити насилля; четверті — привілей бути керованими особою їх національності тощо. Тому, на перший погляд складається враження про свободу як своєрідний шматок глини, з якого можна зліпити будь-яку фігуру, образ за велінням душі чи уяви. Насправді свобода приходить у світ і утверджується в ньому в дещо незримому, але чітко означеному одязі права: у формі правопорядку, відповідальності, дозволів і заборон, правопорушень. Саме таким є реальне буття свободи. (Люди є вільними настільки, наскільки є рівними, і рівними — наскільки вільні) [148].

Як відмічає Є. М. Причепій, „...неправова (безправна) свобода, свобода без всезагального масштабу та єдиної міри, тобто «свобода» без рівності — це ідеологія елітарних привілеїв. А так звана «рівність» без свободи — ідеологія рабів, пригнічених мас із їхніми вимогами ілюзорної «фактичної рівності», підміною різностей зрівнялівкою. Тому існує альтернатива: або свобода у правовій формі, або свавілля, тиранія, насилля, де немає місця принципу права. Третього не дано” [178, с. 490].

Свобода та її значення у людському бутті нерозривно пов'язані з місцем і роллю права у суспільному житті. Неухильно прогресуюче вивільнення людей від різних форм залежності, гніту чи тиску — це водночас і прогрес у правових (державно-правових) формах вияву, існування та захисту цієї прогресуючої свободи. У такому контексті всесвітню історію можна розглядати як поступальний рух до дедалі більшої свободи всезростаючої кількості людей, які набувають статусу формально рівних суб'єктів права.

Історичний розвиток свободи і права у людських відносинах є прогресом рівності людей як формально (юридично) вільних осіб. Тільки через механізм права (формально-правової рівності) невільна на перших порах маса людей поступово у процесі історичного розвитку стає вільною. Правова рівність робить свободу можливою і дійсною у всезагальній

нормативно-правовій формі, у вигляді певного правопорядку, про що свідчить світовий досвід розвитку свободи, права, рівності в людських стосунках. Щоправда, за фальсифікації чи хибного тлумачення сутності права (коли його розглядають як будь-які забаганки владних структур, законодавство, що може мати довільний, антиправовий характер), право і свобода, право і рівність можуть протиставлятися. Такі протиставлення, що здебільшого переслідують певні соціально-політичні інтереси, далекі від наукових, оскільки змісту понять, що протиставляються, надають довільних значень.

Якщо йдеться про свободу, а не про привілеї, свавілля, то вона просто неможлива без принципу і норм рівності, без загального правила, єдиного масштабу і рівної міри свободи, тобто без права. Свобода не лише не протистоїть правовій рівності, вона можлива лише за такої рівності, втілена в ній. Свобода і рівність невіддільні, вони передбачають одна одну. Адже визначальною фігурою свободи у її людському вимірі є вільна особистість як необхідна основа правоздатності й правосуб'єктності. А свободу індивідів можна виразити тільки через загальний принцип і норми рівності цих індивідів у певній сфері й формі їх взаємовідносин. Право — всезагальний масштаб і рівна міра передусім свободи людей. Вільні індивіди — носії, сутність і сенс права. Там, де заперечується вільна особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, правових індивідуальних, колективних, інституційних суб'єктів права, правових законів і правових відносин як у суспільстві, так і в конкретних сферах суспільно-політичного життя.

Розуміння права як рівностей (загального масштабу і рівної міри свободи людей) охоплює собою і справедливість як його внутрішню властивість і якість. Справедливість належить до поняття права. Право завжди справедливе і є носієм справедливості, яка, власне, тому і справедлива, що втілює і виражає загальнозначущу правильність, яка означає

загальну правомірність (суть, начала права, сенс правового принципу загальної рівності й свободи).

Діяти справедливо означає діяти правомірно, відповідно до загальних і рівних вимог права. Такий правовий сенс справедливості має чи не найяскравіше адекватне відображення в образі давньогрецької богині справедливості й правосуддя Феміди, яка наглядала за тим, щоб ні люди, ні боги не порушували законів, її зав'язані очі, терези в руках, як символи, відображають уявлення про властиву праву загальнозначимість, імперативність, абстрактно-формальну рівність, тобто його внутрішню єдність із справедливістю. Його вимоги абсолютно однакові для всіх, в тому числі й носіїв влади, які встановлюють певне правоположення. Справедливість — це самовияв, самосвідомість, самооцінка права, водночас і правова оцінка всього неправового. Іншого принципу, окрім принципу права, справедливість не має.

Заперечення правового характеру і сенсу справедливості призводить до того, що за справедливість можуть видавати якесь неправове начало: вимоги зрівнялівки чи привілеїв певним категоріям суспільних індивідів, певні політичні, економічні, соціальні, світоглядні уявлення, інтереси тощо. Такі неправові дії неодмінно поринають у сферу суб'єктивізму і релятивізму, породжують безліч протиборних неправових уявлень про справедливість і право, односторонні посягання окремого начала на всезагальність. Хоча насправді вони є лише особливими сферами у загальному просторі буття і дії права та правової справедливості, специфічними об'єктами, а не суб'єктами справедливої правової регуляції.

У кожній системі суспільних відносин є особливі інтереси і прагнення, а тому вони повинні отримати у праві своє справедливе формулювання, задоволення і захист. А це можливо лише тому, що справедливість не зливається з цими прагненнями і не є нормативним вираженням якогось одного із цих інтересів. Вона, репрезентуючи загальне правове начало,

піднімається над усім цим партикуляризмом (прагнення певних частин цілого до реалізації своїх інтересів), на єдиних терезах правової регуляції і правосуддя зважує й оцінює їх формально — рівним, а тому й однаково справедливим для всіх правовим мірилом.

У просторі загальності й загальнозначимості принципу правової рівності та права, як регулятора суспільних відносин вільних суб'єктів, тільки правова справедливість є критерієм правомірності чи неправомірності всіх інших посягань на роль і місце справедливості. Віддаючи належне кожному, вона робить це єдиноможливим, загальним і рівним для всіх правовим чином, відкидаючи привілеї та утверджуючи свободу [178, с. 492 – 493].

Які ж межі свободи і чи є вони взагалі? На думку автора, фактори, що детермінують поведінку молоді, визначають і міру її свободи. З об'єктивної сторони – це властивості соціального середовища, вони визначають фізичні і соціальні можливості особистості. Соціальне середовище і конкретна життєва ситуація надає відповідну інформацію, яка сприймається і враховується в поведінці. Так, соціальні і правові норми визначають соціальний і правовий статус суб'єкта, його конкретні права та обов'язки в тій чи іншій сфері.

З суб'єктивної сторони – це властивості особистості, що визначають її психологічні і соціально-моральні можливості – життєвий досвід, трудова кваліфікація, об'єм знань, умінь і навичок, характер і спрямованість моральних переконань, установок, що відтворюються в системі ціннісних орієнтацій. Звідси можна визначити „нижні” і „верхні” об'єктивні і суб'єктивні межі свободи. З точки зору фізичної межі – свобода заключається в інтервалі між „неподоланою силою” і відсутністю будь-яких перешкод для діяльності суб'єкта. З гносеологічної точки зору свобода знаходиться в інтервалі між повним незнанням справи і точним, глибоким знанням та засвоєнням соціальних закономірностей, суспільних потреб, вимог норм моралі та права. З морально-психологічної точки зору свобода

має місце у випадках, коли відсутній конфлікт особистісних та суспільних інтересів, відчуження особистості від інших особистостей чи соціальних груп. В цьому випадку верхня межа свободи – повне співпадання суспільних і особистісних інтересів. З соціальної точки зору – свобода полягає в інтервалі між відсутністю можливостей вибору і соціальною відповідальністю. А за цією межею починається зона безвідповідальності та свавілля.

Ведучи мову про свободу, можна виокремити її різні аспекти: філософський, соціологічний, психологічний, етичний, правовий тощо. Свободою тією чи іншою мірою володіє будь-який соціальний суб'єкт: суспільство, соціальна група, окрема особистість. Свобода можлива в різних сферах людського життя: економічній, соціальній, політичній, правовій, духовній, етичній. Свободу особистості можна розглядати на різних рівнях: на рівні суспільства в цілому, окремих соціальних груп і стосовно власної поведінки, в рамках конкретної життєвої ситуації. Індивід може бути вільний в одній сфері діяльності і не вільний в іншій, вільний в одних умовах і не вільний в інших. Свобода особистості і суспільства може мати різну кількісну характеристику, різний ступінь. Людина не володіє абсолютною, раз і назавжди знайденою свободою. В конкретних випадках може йтися лише про певну її міру, яка, у свою чергу, є змінною і залежною величиною.

Зміст свободи особистості можна розкрити як з об'єктивної, так і з суб'єктивної сторони. Об'єктивна сторона свободи особистості полягає, по-перше, в наявності певного поля соціальних можливостей, а по-друге, в об'єктивній вибірковості поведінки. Суб'єктивна сторона свободи особистості часто іменується свободою волі. Вона включає в себе також психологічну здатність проявляти волю, спрямовувати вчинки, здатність діяти у відповідності до своїх поглядів, принципів і переконань. Таким чином свобода особистості є здатністю керувати собою за допомогою свідомості, волі, внутрішніх установок й ціннісних орієнтацій.

Отже, свободу слід розглядати у тісному взаємозв'язку з поняттям „відповідальність”: свобода існує в реальній дійсності лише разом з відповідальністю. Немає свободи без відповідальності і відповідальності без свободи.

На думку дисертанта, якщо свобода характеризує панування над собою та навколишнім оточенням, то поняття відповідальності відображає „верхню” межу свободи – соціальну необхідність, а відповідальність не дозволяє суб'єкту творити свавілля, а тому сутність відповідальності – у детермінації суб'єкта свободи соціальною необхідністю, що виражається в суспільних потребах, інтересах та соціальних нормах. З одного боку, відповідальність представляє те, що має бути, коло обов'язків, які покладені на нього, а з іншого – усвідомлення відповідальності, обов'язку. Антиподом відповідальності виступає безвідповідальність, якій можна дати визначення як невідповідність свідомості та поведінки соціальних суб'єктів суспільно необхідним вимогам, нормам моралі та права. Безвідповідальність можна розглядати як властивість особистості та її поведінки. З об'єктивної сторони безвідповідальність може проявлятися в безконтрольності, неуспішності в тих чи інших сферах життя, відсутності реальних санкцій за порушення суб'єктом тих чи інших правових і моральних норм, відсутності стимулів для суспільно-корисної поведінки. А з суб'єктивної сторони - відповідальність полягає в неусвідомленні чи ігноруванні суб'єктом своєї сфери відповідальності, незацікавленості суб'єкта у спільних колективних справах, негативному ставленні до суспільних інтересів. Це свого роду антисоціальна установка, відчуженість особистості, що призводить до девіантної поведінки.

Своєрідний підхід до цієї проблеми запропонував В. Д. Філімонов. На його думку, слід розрізняти свободу в співвідношенні із зовнішніми обставинами, які всупереч власним бажанням змушують суб'єкта здійснювати девіантні вчинки, і свободу у співвідношенні з особливостями морально-етичного формування особистості. Про свободу стосовно

злочинної поведінки, на його думку, можна говорити в тому значенні, що «особа, свідомість якої заражена пережитками минулого, має повну нагоду відмовитися від здійснення злочину, протистояти впливу пережитків» [225] .

Варто розрізняти свободу волі в плані співвідношення з конкретною ситуацією і умовами морально-етичного формування, проте навряд чи правильно рахувати юридично значущою тільки свободу в моральному плані як можливість протистояти пережиткам минулого у власній свідомості. Таким чином, кримінально-правовий аспект свободи волі означає свободу з «негативним знаком», «свободу волі», спрямовану проти пануючих суспільних відносин, інтересів суспільства. «Свобода волі» злочинця зближується зі свавіллям особистості, що протиставляє себе суспільству. Слід, проте, відзначити при цьому, що йдеться не про випадкові примхи людини, що примушують її діяти всупереч самій собі. «Свобода» злочинної волі має об'єктивну підставу, пов'язану із закономірним характером збереження злочинності в будь-якій суспільно-економічній формації, злочин - це боротьба ізольованого індивіда проти пануючих відносин, і він не виникає з чистого свавілля: він корениться в тих же умовах, що й існуюче панування.

З кількісної сторони «свобода волі» означає ступінь залежності суспільно небезпечного діяння від особистості девіанта. Як вже відзначалось вище, конкретний ступінь «свободи волі» визначається як особливостями ситуації здійснення девіантного вчинку, так і властивостями і особливостями особистості, що його скоїла. Які ж чинники безпосередньо впливають на ступінь «свободи волі» такої особистості?

Перш за все необхідно підкреслити, що зовнішні обставини, як правило, не можуть самі по собі обмежити або збільшити «свободу волі». Далеко не завжди несприятлива життєва ситуація може штовхнути людину на злочин, і навпаки, не всяке зовнішнє оточення, що, здавалося б, застерігає від можливості злочинних посягань, в дійсності здатне утримати суб'єкта від

порушення норм та законів. Будь-які зовнішні впливи на людину впливають на поведінку, лише заломлюючись в її свідомості (лише при цій умові поведінка є вибірковою). Ступінь «свободи волі» безпосередньо визначається обставинами, що відносяться до особистості та її свідомості. При цьому свобода волі тим вища, чим вищий рівень усвідомленої регуляції поведінки: чим більше особистість усвідомлює суспільну небезпечність наслідків скоюваних вчинків, і в той же час з більшим бажанням їх скоює, тим вища ступінь її свободи волі. З морально-етичної точки зору, «свобода волі» девіанта визначається ступенем відхилення соціальних установок особистості від позитивних.

Отже, люди, що скоюють злочини, не мають істинної внутрішньої свободи, свободи волі, мова може йти лише про певну вибірковість поведінки, її суб'єктивну обумовленість. Разом з тим, кримінальна відповідальність за делінквентні вчинки є обґрунтованою та доцільною тією мірою, якою конкретний злочин є результатом особистісного свавілля. Автор підтримує точку зору відомого російського вченого М. С. Таганцева, який відзначав, що оскільки злочин є продуктом умов, що знаходяться в самому соціальному організмі, суспільство може боротися з ним, змінюючи умови свого побуту; оскільки в ньому виявляється індивідуальна воля, воно може протидіяти йому покаранням [213].

Говорячи про проблему свободи та відповідальності, слід декілька слів сказати і про роль помилки в детермінації девіантної поведінки. Характерними рисами прогнозування в анормативній поведінці є спотворений зміст соціальної інформації, на яку опирається правопорушник, збитковість його прогностичних висновків, небажання, а нерідко і невміння суб'єктів прогнозувати свою соціальну активність адекватно суспільним інтересам. В інтелектуальному плані це виражається в здійсненні девіантом грубої помилки, яка реалізується в девіантній поведінці. П. С. Дагель в своїх роботах розвинув цікаву думку про те, що в основі необережного злочину

завжди лежить породжена неухважністю помилка особистості, що призвела до небезпечних наслідків [53; 54].

За ступенем життєвої значущості для людини умовно помилки суб'єкта в оцінці і прогнозуванні своєї поведінки можна розділити на дві основні групи. По-перше, це тактичні помилки, коли особистість помиляється в оцінці тих або інших об'єктивних обставин, пов'язаних з конкретним девіантним вчинком - злочином (в діянні і його наслідках, місці, часі, оточенні, засобах тощо). Наприклад, водій транспортного засобу в складній дорожній обстановці помилився в прогнозі дій водія зустрічного автомобіля, внаслідок чого відбулася аварія з людськими жертвами. В цьому випадку помилка є необхідною умовою залучення особистості до відповідальності за проявлену необережність. По-друге, це стратегічні помилки — спотворені уявлення суб'єкта про основні соціально-етичні цінності суспільства. Наявність у особистості асоціальної установки якраз і свідчить про таку помилку, що полягає в неправильній, помилковій життєвій позиції. Вказана помилка стосується відносно стійких характеристик особистості та її життєвих ціннісних орієнтацій, які визначають „ядро” особистості і виявляються в її життєдіяльності та в способі життя.

Конкретний девіантний вчинок може і не мати в своїй основі помилки тактичної, але він практично завжди виступає як результат стратегічної помилки суб'єкта. Навіть при здійсненні необережних і так званих випадкових злочинів особистість проявляє «соціальну недисциплінованість», а це — теж свого роду дефектна життєва позиція. Виходячи з цього, можна стверджувати, що в центрі індивідуальної профілактики злочинів повинно лежати формування розумної життєвої позиції на основі відповідних виховних і профілактичних заходів. Не можна надійно попередити злочини, минуючи особистість, «в обхід» основних життєвих принципів і етичних установок, не переконавши її в помилковості обраного шляху. Саме від такого світоглядного, узагальненого ставлення до життя і залежить поведінка

суб'єкта в будь-якій ситуації, в якій він знаходиться, і ступінь залежності його від цієї ситуації або свободи в ній.

Вчинки людей цілком визначаються їх життєвими установками та ціннісними орієнтаціями. Виховна дія при цьому - це лише допомога ззовні, тоді як найголовніше — та етична робота людини, яка відбувається в її власній душі. Стратегічна помилка особистості у виборі життєвої лінії обумовлюється соціальними чинниками, в першу чергу - це недостатня включеність індивіда в систему суспільних відносин, що спотворює процес засвоєння ним існуючих в суспільстві норм та цінностей, і тому підвищує вірогідність його анормативної поведінки. Разом з тим, важливо підкреслити, що попередження злочинів з боку конкретних осіб має орієнтуватися не просто на позитивні соціальні дії, а на переконання конкретної людини в принциповій помилковості обраного способу життя, на виховання дисципліни і відчуття високої відповідальності перед суспільством за кожний свій вчинок.

До умов морально-етичного формування особистості слід віднести всі обставини її життя і діяльності, у тому числі і в дитячі (юнацькі) роки, які безпосередньо впливають на формування і розвиток етично-соціальних якостей особи. Такими обставинами є статус, який займає особистість в системі різних суспільних зв'язків, вплив економічних, соціальних, політичних, ідеологічних чинників макросередовища, а також дія різних інститутів мікросередовища: трудового або учбового колективу, суспільних організацій, сім'ї, побутового оточення, груп, з якими особистість проводить своє дозвілля. Зрозуміло, ступінь впливу на особистість тих або інших умов може бути різним, що залежить від міри її включеності в ті або інші соціальні зв'язки, суб'єктивного ставлення особистості до цього впливу, а також індивідуальних особистісних властивостей.

Умови мікросередовища, що визначають несприятливе формування молоді, можна класифікувати таким чином:

- сімейні: несприятливий клімат, внутрішній розлад, неправильне виховання, бездоглядність, непривиття трудових навиків, прояв егоїзму, користолюбства, антигромадська поведінка батьків тощо;
- шкільні: відрив навчання від виховання, слабка дисципліна, неорганізованість дозвілля, авторитарний тип лідерства вчителя тощо;
- в трудовому колективі: слабка дисципліна праці, низькі економічні показники, низька культура праці і побуту (пияцтво, прогули), негативні явища в роботі суспільних організацій, недоліки в діяльності адміністрації (порушення принципу матеріальної зацікавленості, утиски критики, неувага до виробничих і побутових потреб працівників, погана організація праці) тощо;
- в найближчому побутовому оточенні — аморальна поведінка сусідів, особливо в гуртожитках, відсутність культурно-виховної роботи, матеріально-побутові труднощі, вплив раніше судимих тощо.

Для з'ясування причин конкретного девіантного вчинку також важливо встановити, як мінімум, умови того мікросередовища, в яке був включений девіант безпосередньо перед здійсненням злочину, тобто його соціальний стан, соціальні ролі, а також основні умови життя і виховання в дитячі роки, в період морально-етичного формування.

Як правило, умови, в яких виховувався звинувачений або підсудний, в матеріалах кримінальних справ практично відображаються лише у випадках, коли злочин скоюється неповнолітнім. Тим часом, наявність подібних відомостей і про дорослих осіб дозволили б більш чітко виявити причини, які привели цих осіб до злочину, і, відповідно, визначати більш ефективні індивідуально-профілактичні заходи.

Так, комплексні кримінологічно-психологічні дослідження останніх років показують, що, наприклад, поведінку в сім'ї дорослої людини можна зрозуміти тільки тоді, коли відомий її життєвий шлях. Характерно, що формування особистості дитини, яка в майбутньому скоїла насильницький

злочин, починається в атмосфері психологічного неприйняття її своїми батьками. Загальне для всієї життєвої ситуації насильницького злочинця — зовнішнє відкидання. Звідси в свідомості такої особистості поволі виникає і закріплюється «агресивна концепція зовнішнього середовища», яка, будучи абсолютно реальною на початкових етапах життя, на більш пізніх його етапах вже може і не мати реального характеру [83]. У будь-якому разі, об'єктивні причини конкретних злочинів криються в тій або іншій деформації мікросередовища, в якому живе і формується конкретна особистість.

Безпосередні причини злочинів полягають в певній етично-правовій, моральній деформації свідомості особистості, її ставленні до суспільних інтересів або, іншими словами, в антигромадській установці. «Якісну відмінність між особою злочинця і не злочинця, - вказує А. І. Долгова, - визначають не окремі ознаки, а їх сукупність, причому, з урахуванням того, що в ній різні ознаки можуть у злочинців і незлочинців виражатися по-різному — слабше або сильніше, послідовно або в епізодичних проявах» [62, с. 27].

Заперечення специфіки особистості злочинця означає перетворення людини у функцію зовнішніх сил і обставин, під впливом яких кожний може вчинити злочин і виявитися злочинцем. З теоретичної точки зору така позиція суперечить основним положенням кримінології про роль в складному механізмі причин і умов злочинної поведінки особистісних властивостей і якостей людини. В практичному значенні критикована точка зору підриває основи профілактично-виховної діяльності, особливо індивідуальної профілактики, виправлення і перевиховання злочинців, що передбачають усунення негативних антисоціальних властивостей та ресоціалізацію осіб.

Заперечення специфіки особистісних властивостей злочинців наштовхнуло деяких дослідників до парадоксального висновку про те, що злочин ситуативного характеру або з необережності може вчинити людина,

яка і не має особистісних ознак злочинця [159, с.104]. Заперечення наявності антигромадської установки у кожного злочинця (незалежно від форми вини, випадковості здійснення злочину і т. д.) приводить до помилкового висновку, що деякі злочини скоюються виключно під впливом ззовні, а суб'єктивні причини відсутні. В цьому випадку, на наш погляд, немає і злочину, оскільки якщо особа «вимкнена» з причинного ланцюга, що привів до злочину, точніше, суспільно небезпечного діяння, то тоді тут немає і провини, а значить, і складу конкретного злочину.

Асоціальна установка, властива злочинцям, як їх специфічна «життєва концепція», існує не сама по собі, а виявляється в реальній життєдіяльності, способі життя конкретної особистості. Об'єктивно антигромадська установка виявляється в передуючих здійсненню злочину негативних відхиленнях в його діяльності. Між антигромадською установкою і способом життя особистості існує складний зв'язок: з одного боку, антигромадська установка безпосередньо породжується тими або іншими деформаціями способу життя конкретної особистості, ще у свій час справедливо зазначав К. Маркс, яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі, а з іншого боку, - антисоціальна спрямованість особистості, що сформувалася, визначає відповідний їй спосіб життя. Залежно від характеру, глибини і ступеня антигромадської установки, деформація способу життя може бути різною — від незначних, на перший погляд, відхилень до прямо антигромадського способу життя.

Зокрема, антигромадський спосіб життя визначається як типові для більшості девіантів форми життєдіяльності, що виражаються в негативному ставленні до праці та інших громадянських обов'язків, у здійсненні правопорушень, обмеженні або припиненні суспільно корисного спілкування. Він є відхиленням від вимог соціальних норм в більшості сфер суспільного життя [109]. До основних рис антигромадського способу життя можна віднести неучасть або недостатню участь в суспільно корисній праці; ухилення від виконання найважливіших громадянських обов'язків;

задоволення в основному матеріальних потреб; незрілі і примітивні духовні потреби; слабку прихильність до сім'ї, трудового колективу, нестійкість соціальних контактів або прагнення до підтримки соціально-негативних зв'язків, невміння або небажання входити в позитивні сфери спілкування; конфліктні відносини в трудовій і побутовій сферах на ґрунті власних протиправних або аморальних вчинків, виключеність зі сфери нормальних зв'язків; здійснення проступків і злочинів; пияцтво, вживання наркотиків, проституція тощо.

Слід мати на увазі, що через низку обставин, спосіб життя особистості може не повністю або взагалі не відповідати характеру її реального ставлення до певної сторони дійсності. Але, в усякому разі, антигромадська установка особистості так чи інакше повинна об'єктивно виявитися в деформаціях способу життя, що і служить підставою для вживання відповідних профілактичних заходів, здатних утримати особу від делінквентних вчинків. Таким чином, безпосередні причини конкретних злочинів можуть бути розглянуті як з боку їх суб'єктивного змісту, так і об'єктивної форми. Об'єктивно вони (причини) виражаються в передуючих його здійсненню певних негативних відхиленнях у способі життя (поведінці) конкретної особи. З суб'єктивної сторони - криються у формуванні антисоціальної або асоціальної установки до тієї або іншої сфери життєдіяльності, що виражає дефектну життєву концепцію особистості. Однією з найглибших детермінант девіантної поведінки є відчуження конкретної особистості від суспільства. З нашої точки зору, в цій ознаці міститься найглибша характеристика причини індивідуальних девіантних та делінквентних вчинків, точніше, їх сутність.

На відміну від умов, що сприяють здійсненню злочину, причини створюють більш високу, в порівнянні з цими умовами, ймовірність здійснення девіантного вчинку конкретною особою. Спробуємо дати визначення його причинам: причини конкретного девіантного вчинку - це комплекс деформацій мікросередовища, способу життя і свідомості

особистості, що виражає її індивідуальне й особистісне відчуження, конфлікт особистісних інтересів з суспільними, що і створює порівняно високу ймовірність здійснення цією особою анормативної поведінки.

Що стосується об'єктивних причин девіантних вчинків (деформації мікросередовища), то вище ми вже приводили класифікацію їх залежно від основних сфер способу життя. У принципі, подібний підхід прийнятний і для класифікації безпосередніх причин злочинів. Ці причини (вказемо їх одночасно з точки зору суб'єктивного змісту і об'єктивних форм вираження) такі: несумлінне ставлення до праці (ухилення від праці, низька якість праці, порушення трудової дисципліни); безвідповідальне ставлення до сім'ї (ухилення від сімейних обов'язків, їх неналежне виконання); безвідповідальне ставлення до громадянського і громадського обов'язку (низький рівень політичної культури, суспільна пасивність, порушення суспільних громадянських обов'язків); несумлінне ставлення до навчання (ухилення від навчання, порушення учбової дисципліни); користь (паразитичне існування, матеріальне збагачення); агресивність, жорстокість (образа гідності оточуючих, порушення громадського порядку, акти насильства і т. д.); споживацьке ставлення до дозвілля (безцільне проведення часу, пияцтво, статева розбещеність, здійснення правопорушень); споживацьке ставлення до управлінської сфери (протекціонізм, кар'єризм, бюрократизм). З урахуванням специфічної сфери, пов'язаної з використанням джерел підвищеної небезпеки, можна виділити також причини, що зводяться до безвідповідального ставлення до норм обережності (порушення правил обережності, ризикована поведінка тощо).

Вказані причини в тому або іншому «наборі» породжують конкретні акти девіантної поведінки. Так, кримінологічне вивчення осіб, що вчинили злочини проти особистості на ґрунті сімейно-побутових відносин, показало, що з психологічної сторони дані особи характеризуються агресивністю (76,6%), грубістю (68,6%), злісністю (52,3%), жорстокістю (40,9%),

дратівливістю (98,9%). В поведінці, що передувала здійсненню злочинів, переважали схильність до пияцтва (89,9%), контакти з особами антигромадської поведінки (29,1%), статеві позашлюбні зв'язки (11,8%). За даними соціологів, у правопорушників наголошується перебільшення значущості дозвільних розваг в збиток трудової діяльності, переважання орієнтації на матеріальне споживання, збагачення в збиток діяльності, сприяючої духовному розвитку особи, девальвація сімейно-побутових обов'язків і невизнання суспільної роботи [109, с. 107]. Чітке уявлення про реальні або можливі причини конкретних злочинів дозволяє прогнозувати індивідуальну злочинну поведінку і її профілактику.

У випадку девіації молоді завжди є та або інша причина девіантності особистості, яка укладається в загальне визначення причини індивідуальної девіантної поведінки. В реальній дійсності бувають ситуації, коли девіантний вчинок породжується причинним комплексом, що включає названі причини в тому або іншому поєднанні. Виникає питання: чи можливі злочини, причини яких лежать поза морально-етичною деформацією особистості і відносяться до об'єктивної обстановки або її індивідуальних психофізичних особливостей? Дослідники по-різному оцінюють роль конкретної життєвої ситуації і психічних аномалій, що не виключають осудності особистості. Деякі вважають, що якщо психічна аномалія є причиною суспільно небезпечних дій, то немає злочину. Ми погоджуємось з цією думкою, дійсно, «самі по собі» психічні аномалії злочинну поведінку викликати не можуть. Але відкритим залишається питання про можливість перетворення психічних аномалій в деяких випадках з умов в причини конкретних злочинів разом з іншими причинами. Тому оцінка ролі аномалій психіки в девіантній поведінці повинна здійснюватись на основі глибоких методологічно обґрунтованих спеціальних досліджень. Психічні аномалії, з одного боку, викликають спотворення етичних якостей особистості, призводять до її соціально-психологічної деформації, що приводить згодом до девіантного

вчинку, а з іншого боку, можуть впливати на поведінку безпосередньо у момент його здійснення.

Висновки до 2 розділу

1. Практичні потреби використання причинного пояснення вимагають необхідність визначення критеріїв причини. В якості головного з них визначається співвідношення категорій необхідності і випадковості. Цей підхід якраз можна застосувати до соціальної девіації молоді, тому що саме в таких явищах, які піддаються статистичному обліку, можна доказово виокремити необхідність з маси випадковостей. Кожний девіантний вчинок особистості, що входить до соціальної групи «молодь» одночасно виражає прояв певної необхідності, і в той же час є результатом унікальних обставин, з якими пов'язана ця необхідність виникнення анормативної поведінки.
2. На рівні індивідуальної девіантної поведінки причини пов'язані із наслідками лише певним «ступенем необхідності», який виражається, порівняно з іншими чинниками, в більш високій вірогідності наслідку. Таким чином, саме цей підхід до виявлення критеріїв причини проявляє себе у статистичних закономірностях, виявляючи необхідний зв'язок випадкових явищ, визначаючи вірогідність настання тих або інших подій. Причинами конкретного девіантного вчинку виступають ті чинники (обставини), які створюють порівняно з іншими чинниками більш високу вірогідність здійснення соціального відхилення конкретною особою в конкретних обставинах. Встановлення причин конкретного девіантного вчинку означає виявлення чинників, що відіграють найактивнішу роль в його генезисі.
3. Надзвичайна складність і тісний взаємозв'язок соціальних чинників, що детермінують соціальну девіантність і окремі девіантні вчинки, зумовлюють необхідність висновку про наявність не однієї, а декількох причин, що діють в комплексі. Визнання множинності причин не

заперечує, а припускає розрізнення в причинному комплексі основних і додаткових, первинних і похідних причин з урахуванням їх ієрархії в реальних процесах.

4. Категорія взаємодії є більш широкою, ніж причина, і розкриває взагалі всі детермінанти, що обумовлюють девіацію. А завдання причинного пояснення – виокремити з комплексу детермінант ті, що є головними. Детермінація і причинність — не одне і те ж. Перше поняття є більш широким, охоплює причинність як один з різновидів процесів детермінації, яка, в свою чергу, означає виявлення всього комплексу подій, явищ або процесів, що впливають на явище, яке вивчається, - в нашому випадку – девіантної поведінки молоді. Причинність же припускає виявлення головних і другорядних чинників у такому взаємозв'язку. При цьому звертається увага на вирішальні ланки в системі взаємодіючих чинників. Причинність відповідає на питання, чому відбулася та або інша подія.
5. Механізм соціальної детермінації девіантної поведінки молоді — це комплекс взаємопов'язаних соціальних чинників різного рівня, що взаємодіють між собою і детермінують поведінку особистості. Елементи механізму соціальної детермінації девіантної поведінки: соціальне середовище, мікросередовище і сама особистість. Серед найважливіших елементів соціального середовища слід назвати суспільні відносини як соціальні взаємозв'язки, інтереси учасників суспільних відносин як суб'єктивне віддзеркалення останніх, і, нарешті, соціальні норми (а також індивідуальні управлінські акти) як такі, що відображають соціальні інтереси моделі суспільних відносин у вигляді певних правил поведінки. Серед основних детермінант, що безпосередньо впливають на поведінку молоді, слід назвати спосіб життя, інтереси, установки, а також конкретну життєву ситуацію, що містить певні об'єктивні можливості і „сигнали” до того або іншого

- варіанту поведінки, — і все це відтворюється в системі ціннісних орієнтацій.
6. Форми детермінації девіантної поведінки молоді: соціальне регулювання (нормування), що полягає у формуванні соціальних, етичних і правових норм поведінки; соціалізація як процес формування та становлення особистості у суспільстві, засвоєння нею соціальних норм та цінностей; оперативне соціальне управління (включаючи контроль); самоврядування — це різні форми дії соціального суб'єкта на себе, на мікросередовище і суспільство в цілому.
  7. Будь-який конкретний акт соціальної детермінації девіантної поведінки може бути представлений як єдність загального, особливого і одиничного. Це соціальне середовище (макросередовище) в цілому, безпосередні чинники формування особи (мікросередовище) і сама особистість як носій ціннісних орієнтацій у конкретній життєвій ситуації. Детермінанти діяльності людини є не просто сумою, сукупністю потреб, інтересів, цілей і мотивів, а входять в цілісну інтеграційну систему особистості, перетворюючи її з об'єкту суспільних відносин в суб'єкт соціальної діяльності. В тимчасовому зрізі особистість виступає як відносно стійка система характерних для неї життєвих відносин, які визначають «ядро особистості» і виявляються протягом життєдіяльності, в способі життя та в системі ціннісних орієнтацій.
  8. Загальним суб'єктивним джерелом девіантної поведінки є відчуження, під яким розуміється конфлікт інтересів особистості і суспільства. Глибина і ступінь відчуження визначає, відповідно, характер і ступінь суспільної небезпеки можливих дій. Чим більше соціально позитивних зв'язків «розірвано» суб'єктом, тим більше його свідомість і поведінка відчужується від пануючих в суспільстві цінностей та ідеалів. Розгляд проблеми соціальної девіантності через призму конфлікту інтересів

особистості і суспільства та соціального відчуження дозволяє значно поглибити пояснення причин соціально відхиленої поведінки молоді в цілому.

9. Важливим елементом системи загальносоціальних детермінантів поведінки молоді є соціальні норми, які регулюють суспільні відносини шляхом їх своєрідного моделювання, формулювання в правилах поведінки моральних і правових розпоряджень, заборон і дозволів.
10. Індивідуальний рівень детермінації девіантної поведінки завершує трансформацію загальносоціальних процесів і закономірностей в конкретні поведінкові акти. Він характеризує умови здійснення девіантного вчинку.
11. Детермінуючу дію конкретної життєвої ситуації на особистість слід пов'язувати не тільки з об'єктивним змістом, але і з її суб'єктивним значенням, яке залежить від етичного «ядра» особистості, «життєвої філософії», «концепції життя». Суб'єктивні (внутрішні) детермінанти девіації — це певна деформація етично-правової свідомості особистості, її ставлення до суспільних інтересів, це певні соціально-патологічні зміни якостей особистості або антисоціальна установка.
12. Свобода, як механізм само детермінації, виявляється у виборі напрямку діяльності суб'єкта в різних альтернативних ситуаціях, як здатність суб'єкта активно впливати на оточуючу соціальну дійсність, змінювати хід подій. У поняттях права і справедливості завжди оцінюється соціальне явище, що має відношення до вчинків, поведінки людей, закону, суду, законодавчих актів, діяльності державних органів і т.п. Якщо свобода характеризує панування над собою та навколишнім оточенням, то поняття відповідальності відображує «верхню» межу свободи — соціальну необхідність, а відповідальність не дозволяє суб'єкту творити свавілля, а тому сутність відповідальності — у

детермінації суб'єкта свободи соціальною необхідністю, що виражається в суспільних потребах, інтересах та соціальних нормах.

13. Антиподом відповідальності виступає безвідповідальність як невідповідність свідомості та поведінки соціальних суб'єктів суспільно необхідним вимогам, нормам моралі та права, антисоціальної установки, відчуженості особистості, що призводить до девіантної (делінквентної) поведінки. З об'єктивної сторони, делінквентна поведінка означає відсутність неподоланої сили, що примушує особистість до анормативних дій, у неї при цьому є можливість вибору. А з суб'єктивної сторони, свобода волі передбачає наявність відповідної асоціальної установки та здатність особистості усвідомлювати фактичний та соціальний характер своїх дій та керувати ними.

РОЗДІЛ 3

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ФОРМАХ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

3.1. Ціннісна проблематика в контексті загальнокультурного та філософського дискурсів

На сучасному етапі свого розвитку соціальна філософія оперує низкою категорій як найбільш загальних, основних понять і разом з тим суттєвих визначень форм буття і взаємодії речей, які акумулюють в собі пізнавальний досвід попередніх поколінь, випробуваний практикою. Серед їх різноманіття особливе місце слід відвести ціннісним орієнтаціям особистості як одній з важких категорій в галузі визначення, оскільки на її розуміння суттєво впливають традиції повсякденної свідомості. Крім того, ця категорія тісно пов'язана з галузями вивчення інших наук, зокрема, соціальної психології, що породжує більш широке чи більш вузьке, абстрактне чи більш конкретне тлумачення.

Соціально-економічна нерівність між членами українського суспільства породжує диференціацію та ускладнення його структури, що приводить до збільшення кількості соціальних конфліктів, протестних реакцій, які набувають форми різних девіацій, адже головним в генезисі девіантності є не сам собою рівень задоволення вітальних та соціальних потреб, а ступінь розрізнення та розриву в можливостях їх задоволення для різних соціальних груп.

Фундаментальні протиріччя між потребами і можливостями молоді, на наш погляд, можна більш детально конкретизувати як протиріччя між цілями, до яких сучасне суспільство закликає прагнути молодь, і тими легальними можливостями, які їм представлені для цього; протиріччя між розширенням можливостей вибору в різних сферах життєдіяльності і

звуженням легальних засобів реалізації цих можливостей; протиріччя між розширенням потреб в кваліфікованій, престижній і високооплачуваній праці та обмеженням можливостей їх задоволення; протиріччя між прагненням до багатства та відчуттям неможливості його отримання легальними шляхами; протиріччя між необхідністю посилення соціального та правового захисту молоді і обмеженими можливостями суспільства в цьому напрямку.

Звичайно, не можна виокремити „специфічні причини девіантності”, які є притаманними лише для молоді, однак соціально-економічна нерівність, нерівність можливостей задоволення потреб, відображається в системі ціннісних орієнтацій молодого покоління і своєрідно проявляється у поведінці. Яка ж роль ціннісних орієнтацій в детермінації девіантної поведінки молоді? На перший погляд, питання просте, однак для того, щоб в ньому розібратися, необхідно звернутись до аналізу ціннісних орієнтацій як категорії соціальної філософії і з'ясувати, які ж цінності існували в різні історичні періоди для того, щоб визначитись, що є присутнім для сучасної молоді, і чи зазнала система цінностей молодого покоління XXI століття трансформацій.

Ціннісні орієнтації особистості – соціально детерміноване явище, що вивчається в контексті діяльності суспільства, в якому протікає розвиток особистості. Особистість в процесі життя включається в систему суспільних відносин, що супроводжується формуванням своєрідних “вузлів”, які поєднують різні види діяльності в цілісній структурі особистості. Ці “вузли” і є ціннісними утвореннями, які в практиці життєдіяльності виступають як її суттєві сили. Взяті разом вони утворюють “ядро” особистості, “основу”, яка забезпечує цілісність індивідуального розвитку, особистісну самототожність.

Ціннісні орієнтації – важливий елемент внутрішньої структури особистості, який закріплюється її життєвим досвідом, всією сукупністю переживань та прагнень; це складне утворення, що виступає характеристикою кожної окремої особистості, виражаючи її індивідуальність,

неповторність та своєрідність. Однак самі собою ціннісні орієнтації не виникають, їх становлення – тривалий процес, в ході якого відбувається ряд перетворень, які ми і хочемо розглянути для того, щоб зрозуміти природу та механізм формування цього складного соціального феномену.

Поняття “ціннісні орієнтації” тісно пов’язане з такими фундаментальними поняттями як “потреба”, “інтерес”, “цінність”, які близькі, однак в той же час нетотожні. Вони вироблені в історії суспільної думки для позначення причин соціальних дій, в результаті яких відбуваються зміни і перетворення в різних сферах життя. Тому філософський аналіз цих категорій невіддільний від дослідження реальних життєвих ситуацій, соціальної практики і самої особистості. Потреби, інтереси та цінності пронизують всі сфери суспільного життя, всі соціальні структури і відносини, в силу чого виступають спільним поняттям для багатьох наук. Будь-яка суспільна наука торкається проблематики потреб, інтересів і цінностей, а тому соціально-філософський аналіз даних категорій слугує методологічною основою. Виступаючи однопорядковими з точки зору обумовленості соціальної дії, категорії потреб, інтересів та цінностей утворюють послідовність відносин.

Потреби, в загальному значенні слова, – ланка в системі відносин будь-якого діючого суб’єкта, це певна нужда в деякій сукупності зовнішніх умов його буття, притязання до зовнішніх обставин, що витікають із їх сутнісних властивостей, акт природи. В цій якості потреба виступає як причина діяльності, недарма в системі категорій філософії поняття “потреба” розгортається і конкретизується через категоріальний ряд, виражений в поняттях “діяльність”, “інтерес”, “цінність”, “мета” [172].

Будь-яка потреба становить собою деякі протиріччя, що потребують вирішення через дії та діяльність суб’єктів; ці протиріччя – основа потреби, стимул, прагнення. Потреби – це особлива форма необхідності, вона впливає на свого носія як його власне прагнення, це стан соціального суб’єкта, що

відображає необхідність в тих чи інших предметах, умовах, діях, спрямованих на забезпечення свого існування та життєдіяльності.

Природа будь-якої потреби коріниться в необхідному зв'язку організму з оточуючим середовищем, потреби обумовлені конкретною епохою, внутрішнім світом та сукупністю соціальних зв'язків людини. Їх виникнення і розвиток детермінується різними факторами, а насамперед – виробництвом матеріальних і духовних цінностей.

Щоб стати дієвою силою, потреба повинна актуалізуватися, при цьому необхідність її задоволення породжує інтерес. Потреби та інтереси – два тісно взаємопов'язані фактори розвитку особистості. Потреби виступають об'єктом інтересу, а інтерес – засобом часткового задоволення потреб. Рухомою силою розвитку потреб та інтересів є діяльність, оскільки потреби передують інтересу та існують незалежно від нього, то кожна нова потреба передбачає виникнення іншого інтересу. Яким же способом інтереси перетворюються на ідеї? Перш за все, інтереси існують у вигляді прагнень людей до задоволення їх повсякденних потреб. Незадоволення однакових потреб у великої частини населення поступово переходять на рівень загальної проблеми, відтворюючись в повсякденній свідомості. Інтереси впливають на події суспільного життя двояким чином: безпосередньо, породжуючи ті чи інші стихійні дії окремих особистостей, і опосередковано, через вплив ідеології. Нерозвинуті інтереси часто залишаються невпорядкованими і стихійними, а іноді виражаються в утопічних теоріях та ілюзіях.

Цінності постають як системотворче ядро програми, задуму діяльності і внутрішнього духовного життя особистості. Цінність, як властивість предметів, присутня не від природи, не просто в силу внутрішньої структури об'єкта самого по собі, а тому що є носієм певних соціальних відносин, оскільки знаходиться в сфері суспільного буття людини.

Відтворюючись в свідомості і виступаючи своєрідною “призмою” особистісного ставлення до оточуючого, цінності визначають і спрямовують поведінку, стають орієнтирами в житті. Звідси виникло словосполучення "ціннісні орієнтації", які виступають способом диференціації особистістю об'єктів навколишнього світу за їх значимістю. Ціннісні орієнтації визначають ставлення суб'єкта до об'єкта і формуються в процесі вибору суб'єктом життєвозначимих для нього об'єктів, які й становлять специфіку ціннісних орієнтацій.

Ціннісні орієнтації виражають внутрішній світ особистості, виконуючи організуючу, спрямовуючу, регулюючу поведінку, роль. Вони прописують особистості певні норми, правила, принципи поведінки, що відповідають тому соціальному оточенню, в якому протікає життєдіяльність. Механізм дії і розвитку ціннісних орієнтацій пов'язаний з необхідністю вирішення протиріч та конфліктів в мотиваційній сфері, селекції прагнень особистості.

Ставлення особистості до оточуючої дійсності опирається на різноманітні критерії оцінки – натуралістичний, біологічний, соціальний, політичний, релігійно-конфесійний. Натуралістичний критерій пов'язаний із фізико-хімічним докільям, а так як ставлення особистості до багатств природи носить споживацький характер, то і цінність людини носить споживацький характер товару. Життя людини в такому разі стає лише однією з умов використання цього товару, не має специфічної цінності. Біологічний критерій оцінки опирається на біологічну складову. А оскільки найважливіші закони функціонування живих систем, їх структурованість значною мірою єдині або подібні, то з'являється бажання до ототожнення людини з будь-якою живою істотою. Соціальний критерій пов'язаний із соціальною структурою суспільства та стратифікацією. Політичний критерій оцінки людини стосується поділу за політичними уподобаннями чи партійною приналежністю, перекреслюючи інші характеристики людини. Особливо яскравим прикладом цього були репресії 30-х років ХХ ст.

„неугодних” вчених, політиків, письменників, які висловлювали погляди, невідповідні правлінню. Про це свідчить наша історія. Релігійно-конфесійний же критерій цінності життя людини ставить життя людини в залежність від конкретних релігійно-ідеологічних вчень, необґрунтованих доказів переваги однієї релігійної конфесії перед іншими. Хрестові походи, війни проти „невірних” забирали тисячі життів ні в чому не винних людей, які йшли на боротьбу за ідею [172].

Ціннісно-орієнтаційна діяльність є не лише невід'ємним компонентом цілісної людської діяльності. Її спонукальна, аналізуюча і коригуюча функції постійно зростають і на сучасному етапі цивілізованого поступу набувають першорядного значення, адже за своєю сутністю структура особистості – багатогранна, і має значний творчий потенціал.

Ціннісно-орієнтаційний вид людської діяльності є атрибутом суспільно-організованої матеріально-виробничої діяльності. Він формується в процесі її становлення, диференціації на основі можливостей і результату пізнавального процесу. Ціннісні орієнтації супроводжують задоволення всієї гами потреб людини: матеріальних, вітальних, соціальних, духовних. У свою чергу дане функціональне відношення базується і реалізується в гносеологічному, прагматичному, аксіологічному аспектах. Так, зокрема гносеологічний забезпечує людину практичними знаннями, прагматичний покликаний постійно забезпечувати людині необхідний обсяг практичної корисності (а потім і економічної ефективності) використовуваних "сил природи", аксіологічний же реалізує завдання постійно сприяти формуванню ціннісного ставлення людини до предмета, засобів і продуктів своєї діяльності, сприяти виробленню ціннісної свідомості.

Ціннісні орієнтації займають одне з провідних місць у вивченні особистості, вони прямо пов'язані з мотиваційно-потребовою сферою особистості і виступають в якості своєрідного регулюючого фактору життєдіяльності. Таким чином, ціннісні орієнтації особистості мають пряме

відношення до детермінації девіантної поведінки молоді, і ми вважаємо необхідним в нашому дослідженні звернутись до генезису поняття „цінність” у ретроспективі для того, щоб у перспективі застосувати це для аналізу різних проявів девіантної поведінки молоді. Крім того, слід приділити увагу історії розвитку ціннісних уявлень від стародавнього періоду філософії цінності до сучасності, – це дасть змогу визначитись із сучасними цінностями молоді і з’ясувати, чи змінились вони, чи є тотожними цінностям одного з періодів розвитку аксіологічної проблематики.

Аксіологія заявила про себе як нова галузь філософського знання порівняно недавно. Теоретична розробка проблеми цінностей належить до числа складних проблем наукового пізнання. Розгляд повсякденного, феноменологічного розуміння цінностей свідчить, що воно носило спочатку синкретичний характер, а потім стало підґрунтям для формування подальших теоретичних аналогів.

Філософська думка, в якому б регіоні вона не зародилася, неодмінно виступає як ціннісне світовідношення і як самосвідомість цього відношення. Так, спонтанно теоретико-ціннісні уявлення з’являються у філософській думці найдавніших цивілізацій — Індії, Китаю, Греції. Стародавня філософія цінності дає уявлення про загальнолюдські основи ціннісного відношення і показує закономірний рух філософської думки в процесі розуміння і усвідомлення цього відношення. Ця філософія постає як свого роду модель подальшого розвитку аксіології від синкретичного, нерозчленованого ціннісного світосприймання до усвідомлення аспектів — етичних, естетичних, пізнавальних, утилітарно-практичних ціннісних орієнтацій людей, від диференційовано-усвідомлюваного ціннісного відношення у вигляді добра, краси, користі, істини до синтетичних загальних понять «благо» і «цінність». Філософія Стародавнього світу представляє різні варіанти інтерпретації ціннісних категорій, необхідність яких була викликана соціальною диференціацією суспільства. На матеріалі первинного етапу

філософії цінності виразно проступає діалектика загальнолюдського і соціального (історичного, соціально-класового, етнонаціонального).

Філософська думка впродовж багатьох століть не залишала розробки актуальної і для сьогодення проблеми – визначення таких категорій, як добро, справедливість, істина, краса. І більшість мислителів приходили до висновку про взаємозв'язок та взаємообумовленість цих категорій. Істина тісно пов'язана з добром, а краса — з добром і істиною, хоча зв'язки між ними надзвичайно багатоманітні. Проводячи співвідношення та прослідковуючи діалектичний взаємозв'язок між істиною, добром і красою, філософія віднайшла їх уособлення у понятті «цінність».

Поняття «цінність» — одне з тих, що вживаються не тільки в сучасній соціальній філософії, у сфері гуманітарного знання, але і в інших сферах знання, і зараз здається неймовірним, що проблема цінності довгі роки аж до початку 60-х років ігнорувалася в нашій країні.

З початку 60-х проводилася активна наукова розробка аксіологічного підходу. До надбань останніх десятиріч належать численні праці, присвячені ціннісним відносинам та ціннісному сприйняттю оточуючого. Але не дивлячись на значне розмаїття доробків аксіології, сучасні проблеми ціннісних орієнтацій потребують нового розгляду у контексті розвитку сучасної соціальної практики. Історія теоретико-ціннісних концепцій — це процес пошуку істини, яка розкривається різними гранями, різними вченнями, у тому числі ідеалістичними .

Відправною точкою виникнення теорії цінностей як особливої галузі філософського знання вважається друга половина минулого століття. І дійсно, в цей час з'явилася так звана «філософія цінності», названа згодом «аксіологією». Проте безпосередньо уявлення про цінності та бажання їх пізнати розвивалися набагато раніше.

На основі генезису поняття «цінність» можна дійти висновку, що в ньому поєдналися три значення: характеристика зовнішніх властивостей

речей і предметів, які виступають як об'єкт ціннісного відношення; психологічні якості людини, що є суб'єктом цього відношення; відносини між людьми, міжособистісне спілкування, завдяки чому цінностям відводиться загальнозначуща роль. Отже, ціннісне відношення утворюється як загальнолюдське суспільне відношення, що поступово диференціюється на різні види і виражається в класовому характері суспільства.

Ціннісно-орієнтаційна діяльність є не лише невід'ємним компонентом цілісної людської діяльності. Її спонукальна, аналізуюча і коригуюча функції постійно зростають і на сучасному етапі цивілізованого поступу набувають першорядного значення, адже за своєю сутністю структура особистості – багатогранна і має значний творчий потенціалу.

Вже давньогрецькі й римські філософи, розробляючи проблеми етики, естетики, економічної теорії, мали справу з певними цінностями життя. Давньогрецька філософія носила аксіологічний характер, і серед античних авторів, що у своїх поглядах та творах зверталися до аксіологічної проблематики, можна назвати такі відомі імена як Піфагор, Геракліт, Протагор, Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель та ряд інших [7, 8, 61, 141, 168, 169]. Так, зокрема, Сократ у своїх бесідах прагнув розкрити поняття краси, справедливості, дружби, мудрості, мужності, допомогти зрозуміти відмінність між благом і злом. Класичною формулою античної аксіології є положення: «Людина є міра всіх речей, існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують», проголошена Протагором. Арістотель же вперше пов'язував цінність науки й наукового пізнання з пізнанням ідей речей, тобто їх сутностей, їх загального, їх цілісності. Він визначав людську потребу як масштаб цінності. Прагматичний аспект пізнання обходився без ціннісної рефлексії, тому спочатку гносеологія була дещо відсторонена від проблем аксіології.

Епоха європейського середньовіччя, для ментальності якої був характерний пріоритет Віри відносно Розуму, також зверталася до тріади

Істини, Краси і Добра. Вони визнавалися невіддільними підвалинами світорозуміння, але їх ціннісний потенціал пов'язувався лише з однією справжньою цінністю — Богом, їх земне буття розглядалося лише як еманация Божої сутності, її духовної енергії. Зв'язок між ними трактувався як цілком органічний таким чином, що істина є прекрасною й добродійною, добро завжди істинне і прекрасне, а краса — істинна й добродійна. Для середньовічного світорозуміння також не існувало потреби у створенні теорії цінності, оскільки сама цінність тут виявляється в релігійній формі, як уявлення про святе, божественне. Якщо ж і є якісь відмінності між модифікаціями цінності, вони визнаються неістотними або формальними. При всій відмінності в розумінні своєрідності тих або інших цінностей, середньовічним філософам є властивим ствердження примату духовного над матеріальним. Християнське віровчення пропагувало найважливіші духовні цінності, - Віру, Надію, Любов, які і на сьогоднішній день відіграють найважливішу роль в ціннісному світосприйманні, але які, на жаль, відсутні у значної частини нашої молоді.

Епоха Відродження зламала середньовічну теологічну свідомість і почала розглядати місце людини у світі не з точки зору гріхопадіння і спокути, а її гідності, здатності піднятися від "варварського" стану до людського завдяки власним зусиллям, у першу чергу, культурної, творчої діяльності. Було започатковано нову гуманістичну культуру. Це був власне перегляд традиційної для середньовіччя ціннісної шкали, вихід до нових горизонтів ціннісної свідомості, у першу чергу, в етиці й естетиці. Саме в італійських гуманістів з'являються думки про моральні цінності (Л. Валла), про специфічну цінність краси (Л. Б. Альберті), про незалежність політичних цінностей від релігії та моралі (Н. Макіавеллі) [70]. У епоху усвідомлення цінності людської особистості аксіологічний підхід розроблявся і здійснювався з урахуванням суб'єктивності поглядів людини. Так, М. Монтень в одному зі своїх творів проголошує: «...наше сприйняття блага і

зла значною мірою залежить від уявлень, яке ми маємо про них» [147, с. 78 – 79].

Ренесанс дійсно відроджував уявлення людей про земну, реальну, а не теологічно-містичну природу духовної культури. Але і в цьому випадку справа не доходила до визначення загального поняття цінності.

Наступні історичні епохи XVI—XVIII століть — Новий час і Просвітництво – ознаменували бурхливий розвиток буржуазних суспільних відносин, перемогу яких, як правило, оформляли буржуазні революції в більшості європейських держав. Політична ситуація супроводжувалася і світоглядною, соціально-духовною революцією, сутність якої полягала в утвердженні пріоритету Розуму, Науки, Освіти. Суспільна свідомість віддавала перевагу науковому мисленню з його фізико-технічними, механіко-математичними уподобаннями, що породжувалися потребами машинного виробництва, географічних відкриттів. Розвиток буржуазного способу виробництва, посилення його раціоналізації породжувало, таким чином, потребу в науці, в дослідженнях, які мали прикладне, практичне значення. Проблеми гуманітарного знання опинилися на периферії наукового пізнання, а серед них, – і проблема цінності. Серед імен видатних філософів, які зверталися до ціннісної проблематики, можемо назвати Б. Паскаля, Р. Декарта, Б. Спінозу, Ф. Бекона, Г. Лейбніца, Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма [27, 43, 56, 121, 125, 209, 246].

Лише в кінці XVIII ст. сформувалося поняття цінності, коли з'явилася соціальна потреба перегляду предмета обґрунтування етики, яка виходила із ототожнення буття і блага, характерного для античної й середньовічної філософії. І започаткував теоретичне з'ясування проблеми цінностей фундатор класичної німецької філософії І. Кант. Мислитель намагається обґрунтувати точку зору, за якою наука і мораль — різні сфери людського буття. У "Критиці чистого розуму" досліджуються загальні, теоретичні проблеми пізнання людиною світу, протиріччя, в які впадає при цьому

людський розум, природа істини, проблема свободи людини. Тут І. Кант робить одне зі своїх великих відкриттів, що суперечність є невідпорним моментом мислення [92]. Він формулює три відомі запитання, до яких зводяться всі інтереси людського розуму: що я можу знати? що я повинен робити? і на що я маю надіятися? Згодом до них додалося ще одне запитання: Що таке людина?

Другою фундаментальною працею І. Канта стала "Критика практичного розуму" [94], в якій філософ звертається до теорії моралі, до поведінки людини, щоб з'ясувати причини чи мотиви свідомого вибору нею своєї лінії поведінки. Він був першим в історії філософії, в історії духовного самовизначення людини, хто виявив кордони між власне пізнанням і світорозумінням, та спробував аргументувати неминучість виходу будь-якої системи знань або світогляду за межі досвідного й логічно обґрунтованого. Філософ аналізує дані ще двох теоретичних концепцій: телеології та естетики, в яких також робить відкриття, гідні відкриття основ аксіології. Аналіз цінності та природи естетичного дає можливість мислителю запропонувати інше бачення місця естетики в суспільному бутті й свідомості. Його попередники аргументували специфічність естетичного, його відокремленість від наукових знань і моралі. Кант теж приймає цю тезу, але висуває і свого роду антитезу: естетичне є середньою ланкою між істиною і добром. Істина, Добро і Краса, таким чином, стають зрозумілими у своїй специфічності і зведені в одне ціле. Щоб насолоджуватися красою предмета, потрібно вміти оцінювати його гідності.

Можна зробити висновок, що Іммануїл Кант зробив спробу узагальнити досвід практичних і теоретичних пошуків своїх попередників щодо повсякденного і псевдотеоретичного тлумачення проблеми цінностей, визначивши їх місце в багатогранному суспільному житті, відкинувши релігійні й метафізичні версії їх виникнення і функціонування. Крім того, він аргументовано показав зв'язок феномена цінностей із потребами та

можливостями розвитку загальної культури людства, з її найважливішими сферами і напрямками освоєння природного і соціального довкілля людини, та пов'язав функціонування цінностей в соціальному бутті з мораллю, етикою людини, що розкриває їх антропологічний характер, гуманістичне покликання і загальне, культурологічне призначення. У зв'язку з цим, сама проблема цінностей у Канта виявляється як система ціннісних орієнтацій суб'єкта.

Теорія цінності як самостійна галузь знань, сформувалась в середині — другій половині XIX століття. Цьому процесу сприяли в духовно-теоретичному плані новий етап розвитку соціально-економічних відносин, інтенсивний і екстенсивний розвиток наукового знання, перш за все, природознавства, що був пов'язаний з потребами економіко-технічного розвитку та подальшим зростанням значення суб'єктивного начала в історичному процесі як в соціально-суб'єктивному плані, так і в особистісно-суб'єктивному.

Віднесення поняття цінності до рангу філософських категорій прийнято пов'язувати з філософією Г. Лотце, який при визначенні поняття «цінність» вважав необхідним співвідносити його з позначенням гідності духовного буття людини, яке не охоплюється сферою природничо-наукового знання. Розподіл на «світ явищ» і «світ внутрішніх цінностей» відповідає розподілу на «царство засобів» і «царство цілей» [129, с. 15 – 16].

Деяко специфічними, але досить актуальними для сьогодення є погляди на цінність Ф. Ніцше. На запитання «Що добре?» філософ відповідає, що це все те, від чого в людині зростає відчуття сили, воля до влади, могутність. А поганим є все те, що йде від слабкості [155, 157]. Мислитель оперує також поняттям „воління”, яке означає бажання мати засоби свого здійснення. Це такі сутнісні засоби, які стають умовами волі до влади. Саме ці умови, в іншому місці, філософ називає цінностями, оскільки воля містить у собі всьому давати ціну. А останнє означає: домовлятися щодо цінності й

встановлювати її. Таким чином, можемо зробити висновок, що цінність — це найбільша кількість влади, яку людина в змозі собі присвоїти кожна окрема людина. Об'єктивна міра цінності виражається лише в кількості підвищеної і організованої влади. Ось з чим можна порівняти цінності частини сучасної молоді, і не лише молоді, а і інших членів українського суспільства, зокрема, найяскравіший приклад – деякі представники влади.

В найбільш послідовному і систематизованому вигляді аксіологія сформувалася в неокантіанстві XIX сторіччя. Цілісне вчення про цінність склалося не тільки як «філософія цінності», але і як розуміння «загальнозначущих цінностей» - як основний предмет самої філософії, в баденській (фрейбургській) школі неокантіанства, представниками якої були В. Віндельбанд та Г. Ріккерт, Г. Мюнстерберг [31,32,187,189]. Зокрема, В. Віндельбанд розглядав історію як процес усвідомлення й втілення цінностей, вищим критерієм пізнання визначав істину, проголошуючи її вищою цінністю. До них відносив також істину, благо, красу, святість, які є позачасовими, позаісторичними принципами характеру людської діяльності [32, с.121-385]. Філософ проголошує дуалізм цінностей і реальності, як необхідну умову діяльності людини, спрямованої на втілення цінностей.

Г. Ріккерт, розробляючи концепцію цінностей, виділяє шість основних категорій цінностей: істину, красу, безособову святість, моральність, щастя й особисту святість [189, с.365-391]. Таким чином, здійснюється протиставлення філософії спеціальним наукам про буття. Над світом реального буття філософ надбудовує вищу сферу надсвітових, самодостатніх, вільних від будь-якого співвідношення з буттям цінностей, які утворюють царство "трансцендентного" сенсу.

Якщо «філософія цінності» виникла в XIX сторіччі, то термін «аксіологія» з'явився на початку XX століття. В 1902 році він був застосований французьким філософом П. Лапі і в 1908 році — М. Гартманом. Рубіж століття не знаменував сам по собі якісно нового етапу в розвитку

теорії цінності. Але в нашу епоху аксіологія стала найпопулярнішою філософською дисципліною різних філософських напрямів. ХХ століття і в теорії, і в політичній практиці довело, що дійсно проблема цінностей належить до найактуальніших соціальних проблем, яка вимагає до себе найретельнішої уваги. Дві світові війни цього століття, які забрали життя і понівечили здоров'я сотень мільйонів громадян на всіх континентах — це чи не найстрашніший прояв знецінення людського життя й особистості. Апофеозом такого знецінення стали атомні вибухи в Японії. Більшовицький, соціалістичний переворот у Росії і насильницьке розповсюдження соціалістичних, комуністичних ідей в Азії, Африці, Америці та Європі — інший прояв знецінення ідеології і практики соціального поступу. Ціннісний розлом, розчарування, втрата віри вимагали зміни ціннісних пріоритетів.

Кінець ХІХ і перша половина ХХ століття пройшли під знаком перегляду надбань теорії цінностей зі сторони екзистенціалістів — М. Хайдеггера, К. Ясперса, А. Камю, Ж. Сартра [88,89,197, 233]. Так, цінність зводиться М. Хайдеггером до оцінки, а остання справедливо розглядається як суб'єктивна, адже будь-яке оцінювання, навіть коли оцінка позитивна, є суб'єктивацією. К. Ясперс розглядає філософські проблеми, однією з яких стала проблема цінностей як складова частина індивідуального світогляду особистості. Філософ диференціює наукові знання та їх цінність в залежності від соціального статусу знань, і акцентує увагу на цінності методу й методології в науковому пізнанні [251, с.81].

Різноманіття концепцій сутності цінностей і ціннісного відношення порушує проблему їх типології. Зокрема, можна виокремити ряд підходів. Психологічний підхід при розгляді цінностей набув поширення в другій половині ХІХ сторіччя, що, поза сумнівом, пов'язано з розвитком самої психології, яка значну увагу почала приділяти експерименту. Натуралістична аксіологія представлена такими іменами як Р. Перрі, Д. Льюїс, Д. Дьюї, А. Річардс. Наприклад, розподіл цінностей на Істину, Красу і Добро Р. Перрі

вважає традиційною аксіологічною класифікацією, що має своє як релігійно-метафізичне, так і психологічне обґрунтування (розподіл духовного життя на мислення, відчуття і волю) [265]. Дж. Дьюї продовжує філософію прагматизму у вигляді «інструменталізму». Філософ підіймає питання про цінність думки і вважає, що цінність народжується в ситуації і не може існувати як властивість предметів або явищ незалежно від діяльності людей. [257]. Аксіологічний підхід в соціології також визначає розуміння сутності цінності і ціннісного відношення. Наприклад, Макс Вебер цінностями вважав лише вирази загальних установок свого часу, і тому для кожного часу є і свої абсолюті, таким чином, поняття „абсолют” виявляється історичним, а отже, відносним [29]. Б. Рассел виводить проблему цінності за межі наукового знання, погоджуючись в цьому відношенні із захисниками релігії [184].

Засновником феноменологічної напряму філософії цінності вважають Е. Гуссерля, в якого поняття цінності органічно вписується в систему світоосмислення. Свідомість проголошується ним як джерело цінності і протицінності [52]. Своєрідним варіантом феноменологічного трактування цінностей стали аксіологічні переконання М. Гартмана, який вважав, що для обґрунтування самоцінності життя слід використовувати такий показник, як наше відчуття цінності [36, с.499].

Характерною ознакою досліджень ХХ століття стає також всебічне вивчення проблем соціологічного аналізу цінностей. Актуальним змістом такого вивчення було широке обговорення співвідношення добра і зла, які виявилися в злочинах фашистських концтаборів, боях другої світової війни, у масових репресіях радянського тоталітаризму. Незвичайної гостроти й актуальності набула ідеологія захисту прав людини й особистості, спрямована в першу чергу проти марксистської ідеології.

Наше повсякденне життя, праця, пізнання світу та інших людей завжди аксіологічно забарвлені. Розкриття природи цінностей, їх виникнення, буття й функціонування повторювало основні етапи і форми з'ясування змісту

діалектики інших філософських понять і закономірностей. Якщо релігійно-ідеалістичний підхід проголошує цінності як незмінні ідеальні сутності, то розвиток матеріалістичної думки шляхом аналізу різноманітних онтологічних підстав, елементів духовної сфери людини і суспільства зрештою визначає матеріальну природу фундаментальної духовної потреби суспільства у розумінні значущості речей і процесів, їх якостей і особливостей функціонування для ефективності людської діяльності. Цінність виявилася однією із основних категорій культури людства, яка визначає суттєву характеристику людини та її діяльності. І як феномен культури вона має безліч проявів в усіх без винятку сферах соціально-культурного життя людини.

Таким чином, коротко проаналізувавши в загальному вигляді розвиток аксіологічних уявлень, ми можемо застосувати вище розглянуте для визначення особливостей цінностей сучасного покоління. На думку автора, система ціннісних орієнтацій молоді відтворює практично всі етапи аксіології, представляючи собою якісно нове утворення, свого роду „синтезатор ціннісних уявлень”. Чому саме так? Тому що сучасна структура суспільства досить різноманітна і диференційована, представники різних страт орієнтуються на свою шкалу цінностей, яку можна визначити як паралельну чи то цінностям епохи Відродження, чи то цінностям Нового часу, чи то екзистенціалізму і т.д. Тому, ведучи мову саме про особливості ціннісних орієнтацій в детермінації поведінки молоді, слід мати на увазі, що не можна побудувати чіткої моделі ієрархії цінностей сучасної молоді, а тому ця модель буде унікальною, неповторною, своєрідною у кожній особистості, яка представляє вихідний елемент такого соціального прошарку, як молодь.

3.2. Форми девіантної поведінки молоді в аспекті ціннісної спрямованості

Як вже зазначалось, становлення системи ціннісних орієнтацій особистості – складний і тривалий процес, що може продовжувати протягом всього життя. Дотримуємось точки зору, за якою в структурі ціннісних орієнтацій виокремлюють три складові частини основну (в неї входять найбільш значимі ціннісні орієнтації, в ієрархії цінностей вони займають перші місця і виступають головними регуляторами поведінки особистості), "структурний резерв" - (ціннісні орієнтації, які являються характерними для особистості, однак проявляються не так часто, як основні. Часто можуть "конфліктувати" з основними); "периферія" (ціннісні орієнтації, які присутні в ієрархії цінностей особистості, однак займають останні місця).

В процесі соціалізації особистості відбувається входження її до різних молодіжних об'єднань, які можуть наочно продемонструвати форми девіантної поведінки молоді; ці об'єднання стають референтними групами для особистості, і думки та спосіб поведінки їх членів значно впливають на зміни в ціннісних орієнтаціях особистості як в позитивну, так і в негативну сторону. На погляд автора роботи, необхідним буде з'ясування особливостей анормативних проявів у формах девіантної поведінки молоді, тому що саме вони стають основним репрезентатором змін та відображенням ціннісних орієнтацій особистості.

Під формами девіантної поведінки розуміємо сукупність анормативних проявів у поведінці та способі життя особистості, що суперечать загальноприйнятим; це часто призводить до її соціальної деградації і найчастіше проявляється у побуті. Адже саме побут є тією сферою, де перетинаються різні форми суспільної комунікації і задовольняються різні матеріальні та духовні потреби особистості. Звичайно, тут слід відзначити, що форми девіації не обов'язково мають бути негативними (наприклад,

героїзм, геніальність, інтелектуальна активність тощо), однак, на жаль, говорячи про девіацію, найчастіше мають на увазі саме їх.

Серед негативних форм девіантної поведінки слід виокремити цілу групу, яка тісно пов'язана з делінквентністю. До неї належать: пияцтво, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, безробіття, бродяжництво, жебрацтво, торгівля людьми, корупція і т.д. Названі явища ніби обрамляють злочинність. Для того, щоб розглянути всі форми негативної девіантної поведінки, необхідно написати окрему дисертацію, тому, виходячи із задач дисертаційного дослідження, ми обмежимося аналізом деяких з них, найбільш характерних для сучасної молоді.

Найбільш поширеним негативним явищем є пияцтво. Багатовікова практика свідчить, що в суспільстві діє ланцюгова реакція: від соціальної безправності, матеріальної невпевненості до пияцтва й алкоголізму в майбутньому як спроби уникнути суворої дійсності. Кінцевим результатом такої реакції нерідко стає вчинення правопорушень (злочинів) з метою отримання грошей для придбання спиртних напоїв або як наслідок фізіологічної агресії.

Пияцтво - це систематичне, надмірне споживання спиртних напоїв, яке знижує рівень соціальної активності особистості, що негативно позначається не лише на здоров'ї людини, котра споживає алкоголь, але і на людях, що її оточують.

Пияцтво передує алкоголізмові. У середньому кожний шостий п'яниця з дорослих осіб стає алкоголіком [119, с. 45]. Алкоголізм - тяжке захворювання, спричинюване систематичним і тривалим зловживанням спиртними напоями, що характеризується фізичною потребою, потягом до алкоголю, залежністю від нього.

Між пияцтвом і делінквенцією існує тісний зв'язок, про що свідчать дані кримінально-правової статистики. Так, лише протягом 2006 р. у стані алкогольного сп'яніння було вчинено 38 875 (11,5 % від зазначеної кількості

розслідуваних злочинів) злочинів загальнокримінальної спрямованості, серед яких важких й особливо важких було вчинено 21 348 (13,5 %). Кримінологічний вплив алкоголю спостерігається при аналізі всіх видів злочинів. До найбільш поширених злочинів, які вчиняються в стані алкогольного сп'яніння, належать: умисне вбивство (та замах) -1739 (45,5 %); умисне тяжке тілесне ушкодження - 2184 (42,5 %); зґвалтування - 466 (51,0 %); розбій - 1571 (28,7 %); хуліганство - 4779 (41,7 %); незаконне заволодіння транспортними засобами - 1166 (22,1 %); ДТП зі смертельними наслідками - 234 (14,1 %) [68].

Феномен пияцтва в історії людства виявився не тільки незвичайно живучим, але і трагічним. Переможно простуючи із сторіччя в сторіччя, пияцтво підшукувало і знаходило живильний ґрунт в будь-якому з відомих соціально-економічних формацій. Відтворення пияцтва в кожній формації обумовлюється не тільки ейфоричністю відчуттів, але і його глибинним впровадженням в побут, звичаї, відпочинок, коли сп'яніння стає однією із головних умов будь-якого свята. В наш час ця проблема стоїть дуже гостро, адже переважна більшість молоді не уявляє собі повноцінного відпочинку чи навіть просто проведення дозвілля без пляшки пива, вина чи чогось подібного. В той же час пияцтво породжує спалахи агресивності, насильства, злочинів. В «Настільній книзі священнослужителя» читаємо: «Дуже близькі до здійснення вбивства ті, хто в гніві на ближнього допускають рукоприкладство, наносячи йому побої, рани, каліцтва, як правило, впадають в цей гріх ті, хто зловживає вином» [152, с. 278].

Серед перших спиртних напоїв центральне місце займало вино з соку дикого, а потім окультуреного винограду, одурманююча влада винного алкоголю вже була розповсюджена приблизно 8000 років до н.е.

Перші відомі форми боротьби з пияцтвом зводилися в основному до етичних закликів дотримувати помірності у вживанні вина, саме на такій основі поступово формувалися і закріплювалися питущі звичаї і ритуали, які

з дивною одноманітністю повторюються у різних народностей земної кулі. Характерно, що пряме або непряме етичне засудження «п'яних» традицій розповсюджувалося на всі види спиртних напоїв, у тому числі і на пиво. Так, в єгипетському папірусі міститься запис: «Пиво позбавляє людей людського образу, воно мутить душу; якщо пиво потрапляє всередину людини, воно долає його розум» [117].

Відомо, що в давні часи п'яниць намагалися лікувати. Так, з іменем грецького лікаря Гіппократа пов'язано уявлення про високий моральний вигляд лікаря, який непримиренно ставиться до пияцтва. В числі найшкідливіших звичок людей він поставив на першому місці ваблення до вина.

У рабовласницьку епоху діяли найрізноманітніші форми пропаганди проти непомірного пияцтва, найчастіше вони зводились до страху. Так, в Стародавньому Римі і Стародавній Спарті рабів часто спеціально споювали і виставляли на загальний огляд з тим, щоб у вільних громадян викликати і закріпити страх і огиду до злісного пияцтва. У міру того, як пияцтво реально підвищувало загрозу державності, боротьба з ним набувала характеру не тільки стримуючих заходів, але і жорстоких репресій — від публічного осміяння до батогів, тортур і смерті. Відомо, що в стародавніх країнах світу — Китаї, Індії, Єгипті (III — II тисячоліття до н. е.) і в державах Середземноморського басейну (I тисячоліття до н. е.) видавалися численні закони, що забороняли вживання вин і інших напоїв, що п'янять. Зокрема, китайський імператор Ву Вонг в 1220 р. до н.е. видав закон про смертну кару для всіх, викритих у пиятиках. У Стародавній Індії, а також в деяких інших країнах того часу п'яниць примушували пити киплячу сечу тварин або інші нечистоти до настання болісної смерті.

Пияцтво поступово ставало буденним явищем, воно набуло широкого поширення в багатьох країнах світу, але це ще не провіщало його епідемію. Справжньою бідою в цьому відношенні стало XII ст., коли активні спалахи

пияцтва завершилися тим, що арабський лікар Альбуказіс винайшов чистий етиловий спирт з виноградного соку, який перебродив. Це відкриття потрясло розсудливих людей і довго залишалося таємницею алхіміків. Проблеми боротьби з пияцтвом ще більш загострилися, коли в 1360 р. араб Рагеза винайшов рецепт приготування горілки. Ця обставина дала могутній імпульс до розповсюдження пияцтва серед багатьох народів світу, де було відсутнє виноградарство. Торгівля спиртними напоями не на виноградній основі ставала все більш прибутковою професією.

Значний внесок в боротьбу з пияцтвом внесли філософи. Так, наприклад, за словами родоначальника англійського емпіризму Ф. Бекона, людині властиво виправдовувати свої порочні пристрасті. Говорячи про п'янство, він підкреслював, що всі пристрасті проявляють дивну винахідливість і уміння у пошуках для себе підґрунтя і відповідного середовища. Але зі всього, що відоме людям, ніщо сильніше не порушує і не запалює як б то не було хвилювання і турботи, ніж вино, та і взагалі воно розпалює всі пристрасті [27, с. 197].

Подальше розповсюдження пияцтва в епоху становлення і розвитку капіталізму пояснюється, перш за все, поступовим зосередженням робітників в майстернях, а потім і на великих промислових підприємствах.

Було зроблено спроби витіснити спиртні напої пропагандою різного роду тонізуючих продуктів. Зокрема, рекламували чай як протиалкогольний засіб, а ідея заміни спиртних напоїв кавою стала особливо популярною. Проте, звичайно, ні кава, ні чай не змогли витіснити спиртні напої, хоча протиалкогольний чинник чаю та кави і в умовах сьогодення продовжує займати далеко не останнє місце в ранній профілактиці алкоголізму.

Значну увагу проблемам боротьби з пияцтвом приділяли представники утопічного соціалізму. Вони марили зразковими в промисловому і соціальному значенні містами і селищами.

Багатовікова практика переконливо підтверджує, що в суспільстві

постійно діє своєрідна ланцюгова реакція: від соціального безправ'я, матеріальної невпевненості в завтрашньому дні до пияцтва і алкоголізму як ейфоричного способу сховатися від суворой дійсності, кінцевим результатом чого часто стають численні правопорушення.

Розповсюдження пияцтва на Русі пройшло складний і суперечливий шлях. В літературі навіть стверджувалося про біологічну схильність слов'янських народів до непомірного вживання спиртних напоїв. Поступово затвердилося і термінологічне поняття — «народне пияцтво» як невід'ємна властивість слов'янських народів. При цьому схильність до пияцтва пов'язувалася з схильністю до здійснення злочинів. Так, І. Г. Оршанський в кінці ХІХ в. писав: «Особливо яскраво виявляється своєрідність наших побутових умов в характері нашого народного пияцтва. В Європі п'ють поодинці або в невеликих кухлях; тільки у нас можна спостерігати поголовне пияцтво» [161, с. 12].

Численні твердження про так зване «народне пияцтво» на Русі як національну особливість народу часто пов'язують або з міфами і билинами про слов'янську завзятість, або з політикою правлячих кругів Російської імперії, що прагнули в тій чи іншій мірі соціально примітивізувати «простолюдина», теоретично обґрунтувати його нібито нездатність до демократичних форм життя.

Будь-які спроби розповсюдження пияцтва на Русі, як правило, викликали активну протидію народу, широких релігійних кругів, а також окремих державних діячів. Так, Володимир Мономах, великий князь Київський, в знаменитих «Повчаннях» закликав своїх синів не тільки укріплювати єдність Русі, але і не зловживати спиртним, йому належить знаменитий вислів: «Остерігайтеся брехні і пияцтва, в цих вадах душа і тіло гине» [174]. Знаменитий «Домострой» клеймив ганьбою всіх, хто п'є без стриманості [63].

Але світова епідемія пияцтва Русь не минула. Нашестя пияцтва на

слов'янство почалося поступово і наростало з XVI ст. збоку Західної Європи — в період правління Івана IV — великого князя (1533 р.), а потім — і першого російського царя (1547 р.) — Івана Грозного. Цьому, звичайно, передували свої соціально-історичні причини. По-перше, для Росії була характерна, в порівнянні з країнами Західної Європи, більш значна роз'єднаність, ізольованість сільського населення, а це не могло не впливати на певну стимуляцію пияцтва в селі. По-друге, царська казна відчувала все більшу гостру потребу в додатковому фінансуванні дорогих воєн, пов'язаних із загальним курсом на розширення меж російської імперії. Виробництво і споживання в Росії спиртного росли стрімко. Епідемічному споживанню спиртних напоїв значною мірою сприяли поява і розповсюдження в Росії дешевої хлібної горілки.

В Україні процес алкоголізації населення активно почався в другій половині XVII ст., чому сприяло пряме заохочення виробництва і продажу спиртних напоїв царським двором Росії, що отримував від цього матеріальну вигоду. В 1654 році Київ зі всією Малоросією був приєднаний до Московського царства, і відразу ж податі «за право продажу питва веліли платити в царську казну». Поступово всі питущі традиції Росії затверджувалися і в Україні, особливо в Києві. Так, «в 1856 р. в Києві вважалося: медових і пивних поварней 2, питущих будинків дерев'яних 59, трактирів і льохів кам'яних 17, дерев'яних 4 ...» [176, с. 141 - 142, 164 - 190].

В другій половині XVIII століття в коментарі до Закону від 7 листопада 1775 році мова йшла про оголошення рішучої боротьби незаконній торгівлі спиртними напоями. До відповідальності притягались не тільки торговці, але і споживачі (питухи) [192, с. 310]. Законодавча регламентація виробництва і споживання спиртних напоїв підтверджує, що зусилля офіційної державної влади кінець кінцем були направлені не на корінну боротьбу з пияцтвом, кожний черговий законодавчий акт звичайно носив кон'юнктурний характер. Термін «алкоголізм», введений а науковий обіг в 1848 р. шведом М. Гуссом,

став в Росії загальноприйнятим з другої половини ХІХ століття.

Передова громадськість, особливо з числа тих, хто працював в системі народної освіти і охорони здоров'я, завжди займала непримиренну позицію до будь-яких форм споювання підростаючого покоління. Боротьба з пияцтвом неповнолітніх справедливо вважалася початком будь-якої антиалкогольної діяльності. На перший погляд, великі можливості ранньої профілактики пияцтва серед підлітків мала школа. Але реальні особливості старої школи практично знецінювали ці можливості. До початку ХХ ст. в числі основних форм боротьби з пияцтвом і п'яною злочинністю провідне місце, особливо в Україні, зайняла саме рання соціальна профілактика.

Повертаючись до сьогодення, ми бачимо, як страшне зло – алкоголізм, із значною швидкістю поширюється серед сучасної молоді. Лікарні заповнені хворими на „білу гарячку”, рівень смертності від алкоголізму значно зростає. На цвинтарі опиняється велика кількість людей, яких туди приводить алкоголь.

Беручи до уваги історію розвитку пияцтва, можна зробити висновок, що його викорінення – це утопія, яка не буде здійснена. І поряд з соціально-економічними умовами, які призводять до значного вживання алкогольних напоїв, до алкоголізму вдаються і люди, у яких все є. Вони забезпечені матеріальними засобами для існування, їм не треба працювати, тому що в цьому немає потреби, вони забезпечені величезними рахунками в банках, які їм відкрили батьки-олігархи тощо. Виходить, що такій молоді немає чим зайнятися, у неї відсутня ціль в житті, от і проводять своє дозвілля в нічних клубах, барах, ресторанах і т.д. І не дивно, ряд злочинів скоюють діти багатих батьків.

На думку дисертанта, не можна силовими методами вплинути на викорінення алкоголізму, причому часто ця хвороба передається від батьків до дітей. Якщо заборонити вживання алкогольних напоїв, то „що не дозволяється, того хочеться...”, це буде робитися тіньовим чином. Звичайно,

слід обмежити широку рекламу як на телебаченні, так і на біг-бордах спиртних напоїв, однак спадає на думку вислів із підручника початкових класів: „...все починається в житті з малого: з зернини – хліб, з промінчика – зоря. І Ленін свою важку дорогу почав також із Букваря”. Хоча в сучасних дитячих підручниках цього віршу вже немає, але можна провести паралель і починати ранню профілактику з дитячого садка, зі школи, і, насамперед, з сім'ї. Лише у тому випадку, коли тверезий спосіб життя стане ціннісною орієнтацією підростаючого покоління, можна буде говорити про початок дієвої боротьби з алкоголізмом та пияцтвом серед молоді, як з однією із найнебезпечніших форм девіантної поведінки молоді.

Серед сучасної молоді, на жаль, дуже поширена проституція. Слово "проституція" у перекладі з латинської (prostitution) означає "виставлення на продаж". Під проституцією слід розуміти систематичне надання особою свого тіла для задоволення сексуальних потреб інших осіб за матеріальну винагороду [78, с. 258].

Проституція, ціннісні орієнтації та девіантність значною мірою зумовлюють одне одного. Це пояснюється тим, що проституція як спосіб наживи, контролюється організованою злочинністю, існують тісні "економічні" взаємозв'язки між повіями, сутенерами, орендодавцями, утримувачами домів розпусти, торгівцями "живим товаром". Окрім того, повії широко використовують як співучасників злочинів. Адже повії дають "наводку" для крадіжок або розбійних нападів; просять водіїв підвезти до місця, де на них організовано засідку. Злодії у проститутках часто ховають крадене. Повії і самі скоюють чимало злочинів відносно клієнтів шляхом їх "відключення" алкоголем, підсипанням клофеліну тощо.

Соціальний аспект проституції характеризується різким падінням суспільної моралі, духовної деградації, що вкрай шкідливо впливає на виховання дітей і молоді. Проституція підриває підвалини суспільного життя, руйнує сім'ю та, зрештою, і саму людину. Як наслідок, зростають жіноча

злочинність, смертність, невиліковні захворювання, самогубства та, що найнебезпечніше, - послаблення генофонду нації.

Причини й умови проституції часто тотожні причинам та умовам девіантності: низький рівень матеріального забезпечення, безробіття, зростання бездомності. Цінність – як мотив діяльності – знайти засоби для існування будь-яким чином. Рівень проституції, що (як і злочинність) є постійним супутником суспільства, передусім, залежить від його морального стану, який сьогодні навряд чи можна визнати задовільним. Очевидні прорахунки в морально-етичному вихованні молоді, стрімке падіння авторитету сім'ї та школи [180]. Повсюдно панує атмосфера вседозволеності, нав'язування еталонів контркультури, основними "цінностями" якої є насилля, тотальний секс і розбещеність, а головними героями - убивці, повії, гангстери, статеві збоченці. Усе це призводить до спотворення уявлень про місце жінки в суспільстві, таких понять, як честь і гідність. Свій внесок у таку пропаганду вносять деякі засоби масової інформації, котрі "ненав'язливо" роз'яснюють, що проституція в усіх її проявах є одним із видів соціально припустимої поведінки. Звичайно, стимулює проституцію і різке розшарування суспільства, поява "скоробагачків", здатних витратити на повії великі гроші, а також пасивність правоохоронних органів у боротьбі з цим негативним явищем.

У суспільстві іронічно говорять про проституцію як про найдавнішу професійну діяльність. Тим не менш, недоцільним буде вважати проституцію властивою для докласового суспільства. Те, що проституція виникла із зародженням товарно-грошових відносин і на їх основі, є безперечним. Міркується, відсутні причини лише саме проституції, існують соціальні причини, суперечності соціально-економічного розвитку, що породжують, поряд з іншими формами девіантної поведінки молоді, і проституцію. Насамперед, сюди слід віднести так звані різні форми соціальної патології, в тому числі суперечності між потребами і можливостями їх задоволення в

сучасних умовах, оскільки можливості задоволення потреб істотно залежать від соціального положення індивідів (наприклад, страти, до якої відноситься особистість), місця, яке займає людина в системі економічних, політичних, ідеологічних суспільних відносин, оскільки джерелом девіантної поведінки часто виступає соціальна нерівність, що породжує внутрішньо особистісний конфлікт, одним з можливостей протікання якого стає проституція.

По мірі задоволення «первинних», вітальних потреб все більшого значення для людини набувають «вторинні», соціальні, потреби — в престижі, соціальному статусі, в самоствердженні, творчості. А на сучасному етапі це є у того, хто має гроші і владу, а щоб досягти влади, потрібні гроші. І виходить замкнене коло, що заключається у вирішенні питання „де взяти гроші”? От чому, не дивлячись на розширення «абсолютних» можливостей задоволення потреб (порівняно, наприклад, з роками післяреволюційної або післявоєнної розрухи), соціальна нерівність, що загострилася за останні роки ринкової економіки, породила в ціннісних орієнтаціях молоді «комплекс герострата» (відсутність можливостей самоутвердження особистості), і спричинила пошуки позбавлення цього комплексу.

З глибокої давнини і до наших днів проституція як соціальний феномен була в центрі наукових пошуків філософів, просвітителів та істориків різних країн та народів. І протягом всього часу не було однозначного ставлення суспільства до цього явища. Повії то піддавалися страшним гонінням, то оспівувалися поетами і художниками; їх то ув'язнювали, страчували, виганяли, то ставилися до них терпимо, дозволяючи відкрито займатися своїм ремеслом. Проте, не дивлячись на широкий спектр заходів, що застосовувались для профілактики цієї форми девіантної поведінки, проституція не зникла, і в наш час продовжує існувати [180].

Виділяють три форми існування проституції: проституцію гостинності, релігійну проституцію і легальну проституцію. Перші дві форми не можуть бути віднесені до проституції в повному розумінні цього слова (як до

продажу свого тіла за гроші для задоволення статевих потреб), оскільки виконання цих дій обумовлюється звичаями, правилами поведінки, релігійними культами і санкціонується пануючою мораллю. Проте ці своєрідні форми існування і розповсюдження проституції, відіграють важливу роль в осмисленні сутності цього соціального явища, що дійшло до наших днів, і вимагають більш докладного висвітлення.

Проституція гостинності бере початок з найдавніших часів, коли гідний прийом гостя вважався священним обов'язком. Господар будинку був зобов'язаний прийняти будь-якого чужоземця, навіть свого ворога, пропонуючи йому все краще, що у нього є. Такий прийом сприяв розвитку торгових відносин і налагоджуванню зв'язків між народами. Цей звичай набув широкого поширення і настільки укорінявся в свідомості людей, що відмова гостя від подібної пропозиції розцінювалася як образа господаря і запропонованої йому жінки. Коли таким промислом починають займатися представники пануючого класу, що мають верховну владу, то сімейна проституція починає набувати публічного характеру і поступово переходить в сферу державного регулювання. Так, в торгових містах Африки і Середньої Азії купцю або мандрівнику надавали жінок на весь час його перебування в цих краях. В Персії ця форма проституції одержала навіть релігійний характер. Тут можна було одружуватися не тільки на декілька місяців або днів, але навіть на декілька хвилин. Мулли, які благословляли подібні шлюби, мали у себе для цього особливі кімнати, що віддаються «нареченим» за певну плату.

Таким чином, об'єктивна потреба розвитку торгового і культурного взаємообміну між народами стала важливим чинником у формуванні звичаю гостинності, який, разом з побутовими знаками уваги, включив і додаткові послуги, що задовольняють статеві потреби торговців, купців, мандрівників і інших чужоземців. Із збільшенням попиту на такі послуги цей звичай поступово набував характеру сімейної торгівлі, яка сприяла

розповсюдженню проституції. Жінка, знаходячись в положенні рабині, перетворюється на товар, який незалежно від її бажань пропонується гостеві.

Релігійна проституція поділялася на два види: однократна, на честь якого-небудь божества, і постійна. Перший різновид релігійної проституції полягав в принесенні в жертву божеству цнотливості дівчини, яка, поєднуючись з тілесним символом божества (наприклад, штучно виготовленим чоловічим статевим органом), позбавлялася своєї невинності. Роль такого божества могли також виконувати жерці, володарі і навіть незнайомі чоловіки.

Якщо Схід вважають колискою релігійної, містичної проституції, то прилеглі до Середземного моря країни цілком справедливо можна назвати колискою сучасної, європейської проституції. На узбережжі Середземного моря утворилися значні портові міста і центри торгівлі, через які здійснювалися всі міжнародні зв'язки Європи. В цих центрах і набула поширення легальна проституція. Особливо процвітала вона в торговому місті Корінфі, де повій було більше, ніж в Афінах.

Намагаючись захистити сімейне життя, Солон в VI столітті до н.е. санкціонував відкриття публічних будинків, легалізував проституцію, розглядаючи її як засіб, який повинен був задовольнити потреби чоловіків і виключити статеві перелюбства із заміжніми жінками. Публічні будинки знаходилися у віданні держави і називалися діктеріонами. Вони користувалися привілеєм недоторканного притулку. Батько не міг забрати звідти свого сина, кредитор переслідувати там боржника, дружина прийти туди і засвідчити зраду чоловіка [186].

Оскільки попит на подібні заклади був великим і держава не могла його задовольнити, то дозволялося відкривати такі ж будинки кожному, хто побажає. Для цього необхідно було лише одержати необхідний дозвіл і виплачувати податок. Для публічних будинків був розроблений статут, який обмежував права повій, наказуючи їм селитися в певних місцях, носити

встановлений одяг. Їм же заборонялося брати участь в святкуваннях разом з іншими, заміжніми, жінками. За виконанням цих правил стежив призначений для цих цілей державний урядовець — едил. На доходи від встановлених Солоном публічних будинків в Афінах був побудований храм на честь богині кохання Афродіти. Афінські повії брали активну участь в святкуваннях в її честь, що відбувалися на четвертий день кожного місяця.

Проституція була одним з джерел доходу в Римській Імперії. Держава оподатковувала публічні будинки, торгівлю жінками з метою використання їх для організації проституції. Для боротьби з таким безмитним промислом була створена поліція, в обов'язки якої входив нагляд за суспільною моральністю і збір податків з осіб, для яких проституція була джерелом прибутків. Вже тоді повії поділялися на дві категорії: легальні, що знаходились під наглядом поліції, і таємні. Зареєстровані повії бралися поліцією на облік і їм видавалися спеціальні квитки, наявність яких гарантувала сплату податку і виключала можливість сховатися від поліції. Повії в Римі оселялися в певних кварталах, вони позбавлялися цивільних прав і, як в Греції, зобов'язані були носити одяг, що відрізняє їх від інших громадян. Ці правила, встановлені регламентацією проституції в Римі, лягли в основу тих правових норм, які були введені набагато пізніше. Правда, регламентація проституції в Римі не мала на меті охорону суспільного здоров'я, а була введена державою для отримання гарантованого доходу від цього промислу [180, с. 20 – 21].

Все це відбувалося, не дивлячись на заборони і незважаючи на протести добросовісних громадян, що вже тоді передбачало згубні наслідки для держави і суспільства в цілому. Падіння Римської Імперії, розповсюдження християнства помітно вплинуло на зміну організації суспільного життя Європи. Священнослужителі, проповідуючи вчення Христа, вели непримиренну боротьбу із статевою розбещеністю, статевими перелюбствами і, звичайно, з проституцією. Проте зламати столітній устрій і

колишні релігійні традиції, що ґрунтувалися на плотських проявах грубих статевих інстинктів, було не так просто. Тому на перших етапах розвитку християнства вдалося подолати лише одну форму проституції, саме ту, яка під виглядом релігійних культів пишно розцвітала навкруги храмів різних божеств. Власне проституція у всіх інших її формах продовжувала існувати, і вже перші християнські імператори були вимушені ставитися до неї терпимо.

Нині деякі засоби масової інформації замість глибокого і вдумливого аналізу причин і умов зростання та активізації цієї негативної, форми девіантної поведінки молоді, вважають за краще підносити широкій аудиторії лише барвисті картинки із закулісного життя «салонових» і вуличних жінок або підкидати ідеї на тему «свободи повіям». Дійсно, протягом багатовікового періоду свого існування проституція ніколи не представала перед поглядами дослідників у вигляді константи, а відзначала етапи свого розвитку різкими еволюційними «сплесками», пропорційно залежними від існуючих в суспільстві соціально-економічних відносин. Те ж саме можна спостерігати і в умовах сьогодення, коли суспільство просто розгубилося в своїй адекватній реакції на цю проблему.

За твердженням Я. Гілінського, термін «гомосексуалізм» був введений в науковий обіг угорським лікарем К. Бенкертом в 1869 році, проте поширеність одностатевої любові відома з давніх часів. Гомосексуалізм, як чоловічий, так і жіночий, існував у народів Африки, Азії, Америки, гомосексуальні відносини були поширені в Стародавній Індії, Єгипті, Вавілоні, а також в Стародавній Греції і Римі. В Греції чоловічий гомосексуалізм іменувався уранізмом — на ім'я богині Уранії, що народилася від чоловіка — бога Урану і була покровителькою одностатевої любові. Жіночий гомосексуалізм одержав назву „лесбійська любов” або «сафізм» — на ім'я старогрецької поетеси Сафо, що жила на острові Лесбос і, за переказами, була одержимою цією пристрасстю. Жіночий гомосексуалізм називають іноді й трибадією. Гомосексуальні відносини іменувалися також

содомією («содомский гріх») у зв'язку з біблійним сюжетом про міста Содомі і Гоморру, жителі яких, разом з іншими «відхиленнями», вдавалися і до одностатевої любові [40, с. 383]. З. Фрейд в 1932 р. запропонував гомосексуальну спрямованість статевого ваблення іменувати інверсією, але цей термін не набув широкого поширення [228].

За даними різних дослідників, в сучасному світі стійку гомосексуальну спрямованість мають в середньому 1 - 6% чоловіків і 1 - 4% жінок. Ці цифри — «нижня межа», оскільки загальне число чоловіків і жінок, що мали гомосексуальний контакт хоча б раз в житті, доходить до 48% чоловіків і 19% жінок. Навіть якщо виходити з мінімальних показників 1 - 2%, наприклад, в Росії тоді повинно бути не менше 1,5 - 3 млн. чоловік стійкої гомосексуальної орієнтації. Локальні ж дослідження свідчать про значно ширше розповсюдження гомосексуалізму [40, с. 383].

Оцінка девіантності гомосексуалізму досить неоднозначна, адже виникає цілком логічне запитання, чи може відхилитися від прийнятої суспільством норми поведінка, що природно властива тій чи іншій людині. Проте, на думку дисертанта, соціогенні різновиди гомосексуалізму, наявність гомосексуальної субкультури, реакція суспільства і держави на гомосексуальну поведінку дозволяють традиційно розглядати гомосексуалізм як форму девіантної поведінки як молоді, так і інших вікових прошарків населення. Існує безліч теорій, пояснюючих гомосексуалізм.

На думку зарубіжних дослідників, існує дві основні моделі пояснення гомосексуалізму (втім, їх можна розповсюдити і на інші форми девіантності): «сутнісна» і конструктивістська. Прихильники першої займаються пошуком сутнісних, специфічних особливостей гомосексуальної поведінки. Друга модель виходить з культурологічної, соціальної, історичної обумовленості вибору сексуальних переваг. При цьому гомосексуальна поведінка є не менш легітимною, ніж гетеросексуальна, і не повинна стигматизуватися.

Прихильники соціальної обумовленості гомосексуалізму при його

поясненні використовують загальні девіантологічні теорії: функціоналізм, конфліктні концепції, стигматизм тощо.

Генетична теорія виходить з генетичної обумовленості гомосексуальної орієнтації. Проте ніяких достовірно встановлених хромосомних відхилень у гомосексуалістів не виявлено. Ендокринні (гормональні) теорії ґрунтуються на окремих випадках, що свідчать про те, що порушення функцій кори надниркових можуть приводити до гомосексуальних тенденцій. Це відноситься як до вироблення у жінок чоловічих статевих гормонів (Л. Бростер, Д. Фройнд), так і до перевищення змісту естрадіола у гомосексуалістів чоловіків (П. Доерр). Проте ніяких репрезентативних даних, що свідчать про гормональні відмінності осіб з гомо- і гетеросексуальними потягами, немає. До біологічних теорій відноситься і концепція анатомічних відмінностей головного мозку гомо- і гетеросексуалів. Проте і ці дані небезперечні.

Значний інтерес, викликають погляди, які стосуються взаємодії біологічних і соціальних чинників, що обумовлюють гомосексуалізм, представлені Г. Дернером з колегами про те, що наявність нервових потрясінь, стресів під час вагітності матері супроводжується зниженням рівня тестостерона і підвищує вірогідність народження хлопчиків з подальшими гомосексуальними відхиленнями. Зокрема, в роки Другої світової війни в Німеччині народилося значно більше чоловіків-гомосексуалістів, ніж до і після війни. І хоча нейроендокринна теорія викликає заперечення як нейроендокринологів, нейрофізіологів, так психологів і психіатрів, проте представляється перспективним подальший пошук можливого поєднання біосоціальних чинників в генезисі гомосексуальної орієнтації [40, с. 385].

Нарешті, існує чимало концепцій, що розуміють гомосексуалізм як такий, що є набутиим в результаті впливу соціально-психологічних і соціальних чинників: випадкові враження, спокуса, спокушання,

позбавлення доступу до осіб протилежної статі, культурологічні впливи тощо. При цьому всі автори наголошують на надзвичайній складності дослідження поширеності гомосексуалізму, оскільки в різних культурах і різних контекстах певні форми сексуальної поведінки сприймаються як гомо- або гетеросексуальні.

Відношення до гомосексуалізму в різних суспільствах і культурах неоднакове. В Стародавньому Римі воно було цілком терпимим. Більш того, престижність гомосексуальних відносин серед римської знаті могла сприяти «популяризації» цієї схильності. Зі встановленням фашистського режиму в Німеччині почалося переслідування гомосексуалістів, а Інститут сексології, заснований М. Хиршвельдом в 1918 році, був розігнаний нацистами. В колишньому СРСР відношення до гомосексуалізму також змінювалося, адже тодішня мораль, нетерпимість до будь-якого інакомислення, ізоляція з властивою їй обмеженістю на довгі роки визначили погляди співвітчизників. І хоча роки «перебудови» зруйнували старі стереотипи, проте рецидиви нетерпимості до сексуальних меншин виявляються і в умовах сьогодення, тим часом саме суспільство нерідко створює обставини, які сприяють формуванню і розширенню соціальної бази гомосексуалізму, насамперед, перш за все, соціальні інститути в'язниці, армії, закриті «одностатеві» учбові заклади тощо. Представники гомосексуалізму утворюють відповідну субкультуру геїв і лесбіянок зі своїми традиціями, сленгом, літературою, клубами, журналами.

До інших, достатньо численних сексуальних девіацій відносяться ексгібіціонізм (оголення геніталій у присутності осіб протилежної статі), фетишизм (сексуальний потяг до предметів туалету, частин тіла), вуайєризм (візіонізм, скопофілія — ваблення до підглядання за статевим актом або голими людьми), садизм (досягнення статевого задоволення шляхом спричинення болю, страждання сексуальному партнеру), мазохізм (отримання статевого задоволення при приниженні, фізичних стражданнях,

заподіюваних сексуальним партнером), а також різного роду «філії» — некрофілія (статеві потяги до трупів), зоофілія (скотолозтво, содомія — статеві потяги до тварин), геронтофілія (статеві потяги до осіб похилого віку), педофілія (сексуальні потяги до дітей) тощо [40, с. 387-388].

Особливої уваги вимагає така негативна форма девіантності як наркоманія, тому що це страшне явище заповонило наше життя, а, особливо, укоренилось у побуті молоді. Незважаючи на те, що досвід вживання людьми наркотичних речовин вимірюється тисячоліттями, отруєння організму наркотиками є однією з найважливіших проблем ХХІ ст. За своїм характером людина завжди тягнеться до невідомого і їй, як свідчить практика, не важко буде відкрити таємницю: природа в своїх надрах містить рослини, коріння чи листя яких виділяють соки, що піднімають настрій, надають сил, роблячи життя, хоча й ненадовго, «щасливим».

Наркоманія виникає в результаті немедичного вживання наркотичних засобів. Її особливий вид - токсикоманія - це хворобливий потяг до речовин (синтетичного, біологічного, рослинного походження) чи лікарських засобів, які не входять до списку наркотиків, через вдихання, просочування або іншим способом з метою досягнення одурманювального ефекту (ацетон, бензин, лаки, фарби). Наркотизм – це негативне соціальне явище, сутність якого полягає в залученні до немедичного вживання наркотиків окремих груп населення [215].

Ще в ранньому палеоліті (40000 — 10000 рр. до н.е.) відбулося перше знайомство людини з наркотиками. З документів та історичних довідок відомо, що шумерійці, китайці, індійці, старовинні греки, ацтеки і племена Сибіру добре знали дію деяких наркотичних рослин, використовували їх для своєї мети. Наприклад, про один із таких видів наркотиків — гашиш — говориться в «лікувальнику» китайського імператора Шен-Нуна (в 2737 р. до н.е.), як про ліки від кашлю та розладу шлунку.

У релігійних цілях стародавні культури використовували

галюциногенні гриби, здатні змінювати стан свідомості, викликати галюцинації релігійного характеру. Перший медичний препарат, виготовлений з опіуму, прописав хворому в XVI ст. відомий Парацельс.

За останні роки вживання наркотичних засобів, психотропних речовин та їх незаконний обіг набули масового характеру і в Україні. Практика свідчить, що основною сировинною базою наркоманії в Україні є мак. Споконвіків насіння, на перший погляд, мирної сільськогосподарської культури, використовувалося як продукт харчування. Наркоотруту містить не насіння, а головки маку. На жаль, в останні роки пелюстки цієї рослини вкрили пеленою журби не одну українську оселю. Незважаючи на чисельні укази, постанови, інші нормативні акти, які забороняють висівання та вирощування маку, люди свідомо, а чи й ні, сприяють розповсюдженню наркоманії. З кожним роком кількість виявлених та знищених органами правопорядку незаконних посівів маку та коноплі зростає у 10 разів.

Інтенсивна міграція населення, потоки вантажів, а також — історично зумовлені соціальні та культурні зв'язки між країнами СНД сприяють збільшенню надходжень в Україну наркотиків іноземного виробництва. Існує чимало різновидів наркотиків — «популярних» і мало знаних в світі. Та всі вони без винятку, несуть смертельну небезпеку, над якою, на жаль, задумується далеко не кожен [240].

Паління, алкоголізм і наркоманія — найнебезпечніші хвороби, адже вживання речовин, які призводять до них, навіть у незначних дозах, руйнують фізичне і моральне здоров'я молоді, паралізують волю, вбивають інтелектуальні сили, спричиняють деградацію особистості та спотворюють ціннісні орієнтації. Підступність нікотину, алкоголю і наркотиків полягає у тому, що вони до певного часу руйнують організм людини непомітно, приховано. Звичайна хвороба дає про себе знати підвищенням температури, розладом функції якогось органу чи звичайним болем. Сигнал тривоги змушує звертатися до лікаря. Паління, вживання спиртного чи наркотиків

таких "сигналів" не подають. Ці наркогенні речовини присипляють розум: він не здатний вчасно розрізнити небезпеку, що непомітно підкрадається, межу, переступивши за яку людина стає курцем, алкоголіком чи наркоманом, проте продовжує вважати себе "цілком здоровою". Якою б не була хвороба, вона несе небезпеку людям. До того ж, тютюнопаління, алкоголізм та наркоманія роками завдають страждань рідним і близьким людей, які потрапили в тенета цих згубних звичок. Не усвідомлюють курці, пияки і наркомани тієї небезпеки, на яку вони наражають життя своїх нащадків, передаючи їм у спадок розумову відсталість та інші вади. Боротьбу з цим соціальним лихом слід вести систематично і послідовно, починаючи з підростаючого покоління.

Наркотизація населення призводить до масового ураження фізичного, психічного, морального стану нації; деградації значної кількості людей, які повинні були б стати опорою економіки, суспільного життя, обороноздатності країни; негативного впливу на репродуктивну здатність населення та здоров'я наступних поколінь; ініціації і створення підґрунтя до масового вчинення злочинів; розширення середовища підвищеного соціального та кримінального ризику; значного поповнення контингенту осіб з підвищеною віктимністю; підриву боєздатності збройних сил; обтяження держави й суспільства необхідністю виділяти значні кошти на профілактику, правовий вплив, лікування, реадаптацію осіб, схильних до вживання наркотиків [118].

Відповідно до даних досліджень та експертних оцінок, кількість осіб, які регулярно вживають наркотики, в Україні досягає 2000000 чоловік, а осіб, які пробували наркотики, - 4000000 осіб. Водночас кількість наркоманів, відомих органам охорони здоров'я, у 2004 р. становила лише 83741 осіб, серед яких 948 - неповнолітні, а на профілактичному облікові споживачів наркотиків в органах міліції було зареєстровано 12 485 осіб, серед яких 4850 - неповнолітні. Це свідчить про високий рівень латентності явища (п'яти-

десятикратної).

За соціальним станом особи, що перебувають на обліку, розподіляються таким чином: не працюють і не навчаються - 80,1 %; службовці — 0,8 %; робітники - 7,1 %; учні шкіл — 1,2%; учні ПТУ, технікумів - 1,2 %; студенти вищих навчальних закладів — 0,5 %; інші категорії - 9,1 %. Питома вага чоловіків становить 82 %. Питома вага міських жителів - 82,4 % [210].

Кримінологічний характер наркоманії – це розвиток наркотичного голодування (абстинентного синдрому), "ломка", при якому заради придбання наркотику особа здатна вчинити різноманітні девіантні вчинки (крадіжку, грабїж, розбїй, шахрайство). У стані абстиненції часто відбуваються й тяжкі насильницькі злочини. Зловживання наркотичними речовинами неминуче призводить до соціальної та моральної деградації особистості, фізичної слабкості, часто до самогубств. Поряд із гомосексуалістами й проститутками, наркомани, що застосовують внутрішньовенне введення наркотиків, належать до груп підвищеного ризику зараження ВІЛ.

Враховуючи вище сказане, слід відзначити, що особливого значення в умовах сьогодення набуває виховання несприйнятливості до наркогенних речовин.

Великий російський письменник і педагог Лев Толстой (1828—1910) писав, що важко собі уявити, яка щаслива зміна відбулась би в житті, якби люди перестали одурманювати і отруювати себе горілкою [219]. Людство не дарма вважає залежність від тютюнопаління, алкоголю і наркотиків найнебезпечнішими хворобами, тому що навіть найпоміркованіше вживання цих речовин повільно руйнує особистість — підривається її фізичне і моральне здоров'я, паралізується воля, вичерпуються інтелектуальні сили — людина деградує. Небезпека такої залежності вимагає організації ефективної антинаркогенної виховної роботи з учнівською і студентською молоддю,

здоровий спосіб життя має бути провідною цінністю для кожної особистості.

Хоча ми й розглянули деякі форми девіантної поведінки, і, на перший погляд здається, що ми їх не здійснюємо, але насправді кожен з нас постійно девіює, відхиляючись від норм права і моралі, традицій і звичаїв - то переходячи вулицю не по переходу або на червоне світло, то чхаючи в громадському місці, не прикрившись носовою хустинкою, то викидаючи сміття не в урну, і цей перелік можна продовжувати і продовжувати. Принципово неможливо перерахувати всі форми девіантної поведінки хоча б тому, що вони конструюються кожним суспільством і державою «тут і зараз». Поняття про те, що є "нормою", відрізняється не тільки в різних культурах, але навіть з часом, в межах однієї і тієї ж культури, а також серед різних страт суспільства. Проте, зупинимось ще на деяких формах девіантної поведінки молоді, яку обумовлюють ціннісні орієнтації, сформовані у сучасній особистості в умовах сьогодення.

У кожній сучасній державі існує розгалужена система права (кримінальне і цивільне, адміністративне і трудове, комерційне і банківське, сімейне і авторське, земельне і фінансове, а також процесуальне, арбітражне, муніципальне тощо). Кожна галузь права включає численні норми, порушення яких — правопорушення, і за це передбачені санкції. Так, за порушення цивільно-правових норм можливе застосування до девіанта штрафних санкцій, відшкодування збитків тощо. Адміністративне право містить, наприклад, такі делікти, як порушення права громадянина на ознайомлення із списком виборців, підкуп виборців, невиконання батьками або іншими законними представниками обов'язків по вихованню неповнолітніх, порушення санітарно-епідеміологічних вимог до питної води, самовільне заняття земельної ділянки, порушення правил користування житловими приміщеннями, приховування або спотворення екологічної інформації, знищення жител тварин (мурашників, кубел, нір тощо), пошкодження електричних мереж, безквитковий проїзд на всіх видах

транспорту, перевищення встановленої швидкості руху, пошкодження телефонів-автоматів, обман споживачів, незаконне носіння державних нагород тощо. Більшість населення навіть і не знає, які діяння заборонені адміністративним законом під страхом адміністративних покарань — адміністративного штрафу, конфіскації знарядь правопорушення, адміністративного арешту (до 15 діб, а в деяких випадках — до 30 діб), дискваліфікації тощо.

Окрім анормативних відхилень при порушенні правових норм, існують також і неправові норми, порушення яких також можна розглядати як форму девіантної поведінки. Так, наприклад, правила ввічливості: вітатися і відповідати на вітання; поступатися дорогою і місцем в транспорті людям похилого віку, вагітним жінкам, інвалідам, жінкам з малолітніми дітьми; чоловікам знімати головний убір у громадських місцях тощо.

Своєрідною формою девіантної поведінки молоді є брехня. Як правило, брехня засуджується. Нерідко обман може спричинити тяжкі наслідки, а тому деякі види брехні передбачають адміністративну або кримінальну відповідальність (шахрайство, залучення неповнолітніх до здійснення злочинів шляхом обману, спричинення майнового збитку шляхом обману, обман споживачів, залучення до заняття проституцією шляхом обману та інше) [137].

«Побутова», не криміналізована брехня може спричинити суспільні санкції — недовіру, відмову вступати у ділові відносини, суспільний осуд, суперечки між членами подружжя, батьками та дітьми. Разом з тим, існує поняття «брехня в порятунок», обман, неправда з метою не хвилювати, не турбувати, не засмучувати інших людей (не називати діагноз важко хворій людині, не розказувати одному з подружжя про невірність іншого і т. п.). Тому цю форму девіантної поведінки в деяких випадках можна віднести до позитивних девіацій.

Суспільне ставлення до брехні і соціальна реакція на неї залежать від культури. В сучасних західних країнах переважає різко негативне ставлення до будь-якої брехні, у тому числі, «заради порятунку». В країнах Західної Європи і США лікарі давно вже говорять правду пацієнту навіть у разі важкої невиліковної хвороби, не приховують термінів можливого кінця.

У країнах Сходу обман, брехня часто використовуються у побуті, міжособових і міждержавних відносинах і нерідко розцінюються як гідність (знаменита «східна хитрість»). В Україні склалась традиція схилитись до фактичної допустимості обману у відносинах між людьми, контрагентами. Девіз купців і прикажчиків не «обдуриш, не продаси» зберігся дотепер, особливо якщо брати до уваги наш Одеський регіон. Обман близьких (чоловіка, дружини, дітей, друзів) теж не сприймається як аномативна поведінка, адже в нашій культурі не дарма існує народна мудрість „гірка правда краще солодкої брехні”. Подвійне ставлення українців в оцінці брехні позначається на вихованні дітей. З одного боку, в нормальній, «пристойній» сім'ї дітей учать не брехати. З іншого боку, в цій же сім'ї дитину можуть попросити вийти і сказати небажаним гостям, що батьків нема вдома тощо.

Дуже цікава в цьому відношенні брехня мовчання в японській культурі. Ввічливість японців — національна межа. Ця ж ввічливість не дозволяє їм сказати «ні»! І з цього виходить, що хоча вони говорять „так”, але це не завжди означає "так". В розмовах японці всіляко уникають слів "немає", "не можу", "не знаю" тощо. Якщо токійський знайомий говорить: "Перш ніж відповісти на вашу пропозицію, я повинен порадитися з дружиною", — не потрібно думати, що перед нами виявився поборник жіночої рівноправності. Це лише один з безлічі способів не говорити "ні" [13].

Нарешті, є ряд традиційних і сучасних форм девіантної поведінки молоді, які іноді можуть бути кваліфіковані як протиправні (хуліганство або вандалізм, самоправство), але найчастіше заслуговують суспільного здивування, осуду, обурення, поблажливості та інших неформальних реакцій.

Так, до таких девіацій можна віднести дивацтво і блазенство. В цьому є певний резон, оскільки дивацтво і блазенство нерідко виступають як форма усвідомленого або неусвідомленого соціального протесту. Обжерливість, разом із зловживанням алкоголем, наркотиками, тютюнопалінням, самокаліченням (самоушкодженням), самогубством також можна розглянути як саморуйнуючу форму девіантної поведінки.

В останні десятиріччя можна спостерігати навколо хуліганство у вигляді граффіті — самодіяльні величезні розписи і малюнки на будинках, вагонах, мостах, в під'їздах і на драбинах будинків, що, звичайно, оцінюються негативно, а їх творців називають «мазіями», «варварами» і т.п. Проте у цілому ряді випадків талановито виконані граффіті, що не поганять пам'ятники культури, стають міською визначною пам'яткою і сприймаються цілком лояльно, а то і з відтінком гордості.

Порівняно недавно осмислена категорія девіантів — «стокерів» (переслідувачі, «мисливці») [40, с. 393]. Йдеться про людей, які переслідують кого-небудь. Потенційними і реальними жертвами стокерів можуть бути близькі люди (колишня дружина, колишній чоловік, діти, батьки, колишні друзі і т. п.), товариші по службі, колеги по професії, «іновірці», «іноземці» та інші «чужаки» (етнічні, конфесійні, ідеологічні). Нерідко «стокерство» — результат психічних відхилень (кляузництво, сексуальні перверсії), але може бути і наслідком ревнощів, заздрості, ідеологічної непримиренності. До останніх відносяться переслідувачі «чорних», «осіб кавказької національності», антисеміти тощо.

В умовах сьогодення яскраво можна простежити таку форму девіантної поведінки серед молоді, як пристрасть до азартних ігор, наслідком чого стає залежність від них. З розвитком грального бізнесу (в кожному місті і селі можна побачити ігрові автомати, біля яких і вдень, і вночі збирається молодь, переважно, хлопці), доповненого комп'ютерними іграми, ця «ігрова аддикція» набуває значного поширення і глибоко укорінюється серед

цінностей підростаючого покоління, яке віддає зароблені гроші в надії на значний виграш.

«Соціогенність» багатьох психічних захворювань не викликає сумнівів. Психічні розлади нерідко є наслідками тривалого важкого економічного стану країни, політичної реакції, правового, державного пресу. Залежність психічних відхилень від соціально-економічних умов виявляється в неоднаковій поширеності захворюваності серед різних страт населення. При цьому більш схильні до психічних захворювань представники низьких страт — аутсайдери, «виключені» тощо.

Поряд з негативними формами девіантної поведінки молоді існують і позитивні девіації, і хоча їх не так багато, як негативних, але на розгляді деяких вважаємо необхідним також зупинитись. Як у свій час відзначав відомий філософ Діоген, „я не божевільний, лише мій розум не такий, як у вас”, - цей вислів можна застосувати до системи цінностей як негативних, так і позитивних девіацій, адже ще Е. Дюркгейм наголошував на «подвійності» девіацій: злочин і «злочин» Сократа, що проклав дорогу до моралі майбутнього. Більш ґрунтовно звернув увагу на «симетричність» девіацій П.Сорокін. У своїй першій монографії петербурзького періоду «Злочин і кара, подвиг і нагорода» (1914) він наголосив на «курйозі» наукової думки: «Тоді як один розряд фактів соціального життя (злочини-покарання) звернув на себе виняткову увагу наукової думки, інший розряд фактів, не менш важливих і відіграючих не меншу соціальну роль, майже абсолютно ігнорується тією ж науковою думкою. Ми говоримо про "подвиги і нагороди". Злочини і покарання служать і служили дотепер єдиним об'єктом дослідження представників суспільних наук і теоретиків кримінального права. Подвиги ж і нагороди — як абсолютно рівноправна категорія, як величезний розряд соціальних явищ — більшості юристів і соціологів навіть невідомі...» [205, с. 77].

Первинне неприйняття великих творінь з подальшим (частіше всього після смерті) визнанням, захопленням і шануванням — є звичним явищем в історії науки, техніки, і, насамперед, мистецтва. Нове завжди виступає відхиленням від норми, стандарту, шаблону поведінки або мислення і тому сприймається як аномалія. Взагалі кожний новий крок вперед стає на певному етапі образою якої-небудь святині, бунтом проти старого, але освяченого звичкою порядку. При цьому, чим значніше нове відрізняється від звичного, повсякденного, тим аномативніше воно виглядає.

Під девіацією позитивної спрямованості розуміємо соціальну творчість, форми соціальної активності, новаторства, які можуть не відповідати або ж суперечити існуючим у суспільстві нормам поведінки, однак в той же час містять значний прогресивний крок вперед; героїзм, геніальність, інтелектуальна активність, чесність і совісність цілком справедливо також можуть розглядатись як позитивні девіації.

Дослідників завжди цікавили загадки наукової і художньої творчості, але лише в ХХ сторіччі почала формуватись еврологія (П. Енгельмейер) як комплексна, міждисциплінарна наука про творчість. Так, до психофізіологічних питань творчої діяльності звертаються такі філософи як А. Арсен'єв, Р. Батіщев, В. Біблер, Р. Давидова, З. Какабадзе та ряд інших, предметом філософських пошуків яких виступає творчість як соціальний феномен [9; 17; 86; 87].

Механізмом суспільного розвитку виступає, перш за все, соціальна творчість (позитивна форма девіантної поведінки), тобто така діяльність, яка не обмежується відтворенням відомого (речей, ідей, відносин), а породжує щось нове, оригінальне, якісно нові матеріальні та духовні цінності. Широке розуміння творчості як породження нового приводить до висновку про те, що творча діяльність людини — лише прояв фундаментальної властивості матерії, що лежить в основі розвитку. Уявляється плідним розуміння творчості як механізму розвитку матерії, утворення її нових форм, коли

«природою творчості є творчість природи». На протилежному полюсі девіантної поведінки знаходиться його «погана» сторона — негативні девіації як неминуче соціальної творчості [40, с. 400 – 401].

Як відзначав Е. С. Маркарян, найважливішим елементом механізму збереження-зміни системи (у тому числі, суспільства) служить адаптація (як пристосування до середовища і «пристосування» середовища). Способи адаптації удосконалюються в процесі еволюції Всесвіту. Можна, мабуть, сказати, що еволюція світу є еволюцією способів адаптації його елементів. По мірі ускладнення ступеня організованості системи (від фізичних до біологічних і від них до соціальних), способи адаптації стають все більш активними, так що біологічним і соціальним системам властивий вже принцип експансії [137], а людське суспільство слід відносити до загального класу адаптивних систем. Удосконалення адаптаційних можливостей людського роду здійснюється в ході своєрідного відбору. Оскільки носієм соціального спадкоємства служить культура як форма життєдіяльності людей, оскільки для соціальних систем об'єктом відбору є способи діяльності особистості як носія суспільних відносин, адже людина формується як особистість саме в процесі соціалізації та інтеріоризації існуючих норм та цінностей. Соціальна творчість і є тим анормативним відхиленням, яке забезпечує розвиток суспільної системи. Реально соціальна творчість здійснюється через діяльність людей та через індивідуальні творчі акти.

Спонукальною силою діяльності особистості виступають потреби, які визначають її зміст та інтенсивність. «Первинними» є вітальні, біологічні потреби, звичайно, що на їх задоволення, насамперед, направлені зусилля людей. Проте людина може задовольняти свої потреби лише в суспільстві і за допомогою суспільства, в певних соціальних формах та утвореннях. Так відбувається діалектичне «обертання»: для більш повного задоволення первинних потреб необхідний розвиток і задоволення вторинних соціальних потреб, включаючи потребу в самій творчості.

На рівні індивідуальної поведінки джерелом соціальної активності є соціальна невлаштованість, конфліктність буття, суперечності між потребами індивіда і можливостями їх задоволення. Творчість, що розглядається з позиції соціальної обумовленості поведінки, разом з іншими феноменами соціальної активності (так само, як і соціальної пасивності), повинна вивчатися як наслідок певних умов існування, як один з можливих проявів пошукової активності, як засіб вирішення протиріч суспільного життя і конфліктних ситуацій, як спосіб самоутвердження.

Основні напрями, форми і методи боротьби з девіантною поведінкою молоді залежать не тільки від її видів та інтенсивності проявів, але і, перш за все, від соціальної природи суспільства, пануючих в ньому політичних, етичних, правових поглядів, рівня культури, економічних і технічних можливостей. На боротьбу з соціальними відхиленнями націлені засоби масової інформації і пропаганди, школа і органи юстиції, виховні установи. Соціальний контроль, діючий в різних формах, покликаний підтримувати, охороняти і укріплювати нормативну систему, попереджати соціальні відхилення, карати за них, впливаючи на систему ціннісних орієнтацій.

3.3. Соціальна корекція девіантної поведінки молоді

На сучасному етапі можна виокремити ряд напрямків, в яких має проводитись активна соціальна робота у боротьбі з негативними проявами анормативної поведінки серед молоді. Насамперед, це інформаційний підхід. Він ґрунтується на уявленні про те, що порушення соціальних норм відбуваються через їх незнання.

В Україні правова і соціально-нормативна інформованість громадян бажає кращого, а незнання норм у ряді випадків виявляється одним з суттєвих чинників поведінки, що не відповідає нормативним вимогам. Тому поширенню правової освіти та підвищенню правової культури серед молоді

має відводитись чільне місце в системі освітньо-виховного процесу в нашій країні. Важливість інформування людей про нормативні вимоги, які до них ставлять держава і суспільство, в цілому очевидна і визнається всіма. І це зрозуміло: знання норм є необхідним елементом загальної і політичної культури людини, служить передумовою його соціальної та громадської активності.

З точки зору автора, думка, яка розділяється в когнітивній психології, ніби «поведінка людини детермінована її знанням» [137], є односторонньою. Соціальні норми — не єдиний чинник, що визначає поведінку людей; вони лише один з багатьох соціальних чинників, що приймаються або не приймаються до уваги людиною при виробленні нею лінії своєї поведінки. Якою ж є у зв'язку з цим роль нормативної інформації? Вона не однакова і залежить від того, про які норми йде мова. Так, навряд чи можна успішно керувати колективом, не знаючи основних положень трудового законодавства; тим більше неможливо здійснювати судочинство без знання процесуального закону. Але будь-яка нормальна людина цілком здатна не скоювати крадіжок, грабежів або вбивств, навіть не маючи уявлення про кримінальний кодекс, якщо вона вихована в здоровій моральній атмосфері.

Основоположні моральні, естетичні та інші вимоги, правила і традиції прищепляються людині задовго до її знайомства із законодавством. Важливе місце в цьому процесі слід відвести первинній соціалізації, яка відбувається в сім'ї, адже ще з давніх давен мудреці стверджували, що у внутрішньому світі особистості — джерело її щастя і нещастя, що, не пізнавши і не зрозумівши самого себе, людина не зрозуміє й інших; вони прагнули пізнати людську душу, її сутність, початок формування якої закладається сім'єю.

Саме сім'я на протязі століть виступає необхідним компонентом соціальної структури суспільства, одною з найбільш усталених форм соціальної спільності людей. Значний потенціал сім'ї, що проявляється у всіх сторонах і на всіх етапах процесу становлення і розвитку особистості,

специфічність, комплексність сімейного впливу на свідомість і поведінку, роблять її не лише оптимальною, але й незамінною формою відтворення суспільства, розуміючи під останнім не лише дітонародження, а й соціалізацію особистості, в процесі якої відбувається становлення системи ціннісних орієнтацій особистості. Для успішної боротьби з правопорушеннями знання норм повинне поєднуватися з реалізацією цілого ряду інших практичних заходів — соціальних, економічних, організаційних, спрямованих на усунення об'єктивних причин девіантної поведінки молоді, яка знаходить своє вираження в системі ціннісних орієнтацій окремих особистостей.

На думку автора роботи, інформаційний підхід має включати в себе такі напрямки роботи як підвищення рівня свідомого ставлення до норм, включаючи роз'яснення соціально-політичної, економічної і історичної основи конкретних норм і принципів права, моралі, традицій тощо, розкриття їх об'єктивних передумов і суспільної необхідності; демонстрацію стабільності норми і невідворотності її вживання, у тому числі шляхом додання більш широкої гласності випадків порушення соціальних норм, особливо посадовими і матеріально відповідальними особами, а також випадків важких злочинів корисливого і насильницького характеру; інформування про права і обов'язки конкретних представників влади, про правила оформлення документів, про порядок роботи різних правових установ тощо. Організація роботи, стиль керівництва, діяльність громадських організацій повинні бути джерелом позитивних правових та інших нормативних поглядів і відчуттів, здатних ослабити, нейтралізувати нерідко негативний вплив побутового середовища. Відомо, що за відсутності офіційної інформації «пуста» заповнюється чутками і домислами.

Розповсюдження нормативної інформації здатне орієнтувати членів суспільства з позитивною соціальною установкою, але не може замінити собою інших форм соціальної дії. Головна роль відводиться ставленню

особистості до цінностей суспільства, що лежать над нормативною (правовою) сферою, хоча нею і охороняються. Нормативна свідомість, цінності, інтереси та потреби формуються обставинами реального життя. На вдосконалення об'єктивних умов життя в першу чергу і повинні бути спрямовані відповідні зусилля, що вже виходять за рамки інформаційного підходу.

Тому перейдемо до розгляду соціально-профілактичного підходу.

Метою соціально-профілактичної діяльності в широкому значенні є виявлення, усунення і нейтралізація причин і умов, що викликають негативні прояви девіантної поведінки серед молоді. Вона включає в себе соціально-економічні, суспільно-політичні, організаційні, правові та виховні заходи, які проводяться державою і суспільством для того, щоб формувати правомірну, високоморальну поведінку громадян.

Зрозуміло, що соціально-профілактична діяльність може бути перетворена у постійну функцію певних державних органів і суспільних організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, повинні сформуватися виразні уявлення про природу девіантної поведінки, по-друге, необхідна відповідна матеріально-технічна і організаційна база, адже для попередження правопорушення або іншого негативного вчинку слід заздалегідь мати правові знання та уявлення, необхідні інформаційні служби; засоби впливу на негативні чинники на виробництві, в сім'ї, в побуті тощо. І якщо з уявленням про природу девіантної поведінки ми визначились, і частково в нашій країні реалізована друга умова, то, на жаль, засоби впливу на негативні чинники діють у нас недостатньо. Причин тут багато. І створення умов для розвитку соціально-профілактичної діяльності як самостійного напрямку в боротьбі з девіантною поведінкою — одна з найважливіших задач сучасного українського суспільства, що трансформується. Досвід здійснення профілактики правопорушень, алкоголізму, самогубств в буржуазних країнах, за свідченням західних

учених, як правило, досить обмежених, і зводиться до поліцейських або медичних заходів та місцевої добродійності.

Мета соціальної профілактики — не допустити і попередити негативні аномативні соціальні відхилення. Цей гуманний напрямок соціального регулювання ні за яких умов не повинен в демократичному суспільстві переростати ні в систему «тотального нагляду» за громадянами, ні в превентивні заходи з припинення «небезпечного спрямування» особистості. Жорсткі межі законності у сфері соціальної практики — одна з необхідних умов її ефективності.

Відповідальність в боротьбі з соціальними відхиленнями сприяє закріпленню в суспільній та індивідуальній свідомості вимог відповідної соціальної норми, відповідального відношення до цих вимог, підвищення дієвості засобів соціального контролю [58].

Застосування санкцій в змозі впливати на поведінку людини лише в тому випадку, якщо сама поведінка підконтрольна її свідомості і волі, інакше покарання (стягнення) безпредметне, безглузде і аморальне. Примушення - це двосічний інструмент соціальної регуляції і етичного виховання, користуватися яким необхідно у край обережно. Досвід показує, що покарання тим менше ефективне, ніж більшою мірою вчинок суб'єкта залежав від обставин, не підконтрольних його волі і свідомості. Так, наприклад, немає практичного сенсу карати суб'єкта, який давно страждає алкоголізмом як хворобою, за сам факт подальшого вживання спиртних напоїв: його треба не карати, а лікувати. Несправедливо суворо карати людину, яка вчинила девіатний вчинок через випадковий збіг важких для нього життєвих обставин. Разом з тим, немає виправдань тому, хто злісно порушує норми права і моралі, використовуючи блага і можливості, що надаються йому суспільством.

Вплив на особистість, що порушила соціальну норму, може бути досягнутий тільки при його правильній організації. Покарання тим

ефективніше, чим більше воно сприяє удосконаленню особистості винного у напрямі зближення з соціальним середовищем, засвоєння його норм і цінностей.

Разом з іншими підходами в боротьбі з девіантною поведінкою молоді слід використовувати і медико-біологічний підхід, який не замінює, а доповнює всі інші підходи. І хоча нас цікавлять соціальні методи боротьби з анормативними вчинками (оскільки йдеться про відхилення соціальні, а не біологічні, то основою боротьби з ними має бути соціальний характер), проте іноді вони можуть містити медико-біологічні елементи (аспекти). В цих випадках і необхідне поєднання різних методів дії, включаючи медичні. Так, пияцтво і алкоголізм, наркоманія і самогубство, проституція, тощо, нерідко мають місце у поведінці осіб, що мають фізичні або психічні недоліки.

Практично медико-біологічний підхід здійснюється в таких випадках, як здійснення правопорушень за наявності неврозів, психопатій та інших психічних аномалій, що не виключають осудності; зловживання спиртними напоями і ранні стадії алкоголізму; наркоманія на ранніх стадіях, пов'язана з порушенням соціальних норм; стресові стани, що призводять до самогубств.

Причини соціальних відхилень подібним шляхом, звичайно, не знищуються. Кардинальне вирішення цієї проблеми упирається в економіку. Наш найбільший злочин полягає в тому, що ми допускаємо існування умов, що породжують антисоціальну поведінку. Тому, поряд з лікуванням, треба брати до уваги роль таких чинників, як соціально-економічне середовище, взаємостосунки в сім'ї, можливості в галузі освіти та зайнятості і, в деяких випадках, специфічні напружені відносини соціального характеру.

Проведення активної соціальної політики в Україні тісно пов'язане із завданням удосконалення та реорганізації суспільних відносин, поширенням демократії, гласності, забезпечення соціальної справедливості в рамках розвитку ринкової економіки. Складовою частиною соціальної політики є політика боротьби з девіантною поведінкою. При характеристиці стратегії

боротьби з соціальними відхиленнями необхідно виходити з того, що вона повинна бути спрямована на вирішення практичних задач боротьби з соціальними відхиленнями і опиратися на наукові доробки та надбання в цій сфері; включати діяльність правоохоронних органів, інших державних органів і громадськості не тільки у нинішній момент і в найближчому майбутньому, але і у перспективі, враховуючи реально існуючі суперечності, які підтримуються різними видами соціальних відхилень. Завдання органів управління державою не просто визначати боротьбу з соціальними відхиленнями в цілому, але й за формами, не тільки формулювати цілі, засоби і методи боротьби з соціальними відхиленнями, але і передбачати організаційні та інші заходи перебудови та інтенсифікації всієї діяльності, спрямованої на боротьбу з негативними проявами соціальних відхилень, постійно слід вишукувати нові методи боротьби.

Цілями стратегії боротьби з соціальними відхиленнями є їх поступове скорочення і подолання. Це загальні цілі. Проте вони не можуть бути визначені однозначно для всіх форм девіантної поведінки, оскільки останні досить різноманітні, причини їх теж різні, як і норми, які порушуються. Отже, і підхід до визначення цілей повинен бути диференційованим. Тому стратегія боротьби з соціальними відхиленнями має оптимально поєднувати підходи, про які ми говорили. Інформаційний підхід орієнтований на свідоме сприйняття норм і цінностей суспільства; застосування санкцій захищає встановлені правила поведінки, використовуючи можливість покарання за їх порушення. Соціальна профілактика усуває зовнішні соціально-економічні, побутові, соціально-психологічні причини і умови девіантності, а медико-біологічний підхід допомагає суб'єкту подолати внутрішні, суб'єктивні перешкоди в стресовій ситуації [76]. Разом узяті ці методи утворюють складну систему, що протистоїть соціально негативним явищам. Ця система повинна функціонувати погоджено у всіх її ланках. Тільки при забезпеченні координації і взаємодії даних підходів може бути забезпечена ефективна

боротьба з негативними проявами девіантної поведінки. Однак в одному можна не сумніватися: якщо система цінностей нашої молоді буде сформована в процесі соціалізації належним чином, моральні цінності будуть знаходитись не в периферійній частині ціннісної ієрархії, а в ядрі, то тоді негативних форм девіантної поведінки стане значно менше, і проблема профілактики відійде на інший план.

Як вже було розглянуто вище, девіантна поведінка молоді регулюється різними соціальними інститутами. Так, суспільний вплив може мати характер правових санкцій, медичного втручання, педагогічного впливу, соціальної підтримки і психологічної допомоги. Через складний характер поведінкових порушень серед молоді їх попередження і подолання вимагає добре організованої системи соціальних дій.

Психологічна допомога як один з рівнів даної системи відіграє в ній одну з провідних ролей і відрізняється вираженою гуманістичною спрямованістю. Цей факт одержав віддзеркалення в таких принципах психологічної роботи, як конфіденційність, добровільність, особиста зацікавленість, усвідомлення молодого людиною відповідальності за своє життя, взаємна довіра, підтримка, повага до особистості та індивідуальності.

Серед напрямів соціально-психологічної допомоги можна виокремити два – превенція (попередження, профілактика) та інтервенція (подолання, корекція, реабілітація) [76].

Профілактика поведінки, що відхиляється, передбачає систему загальних і спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: загальнодержавному, правовому, суспільному, економічному, медико-санітарному, педагогічному, соціально-психологічному. Серед умов успішної профілактичної роботи можна виокремити комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність. Остання умова особливо важлива в роботі з особою, що активно формується, зокрема, з підлітками. Саме підлітки серед молоді найбільш схильні до девіантної поведінки [143].

Всесвітня організація охорони здоров'я пропонує виділяти первинну, вторинну і третинну профілактику. Первинна профілактика спрямовується на усунення несприятливих чинників, що викликають певне явище, а також на підвищення стійкості особистості до впливу цих чинників. Первинна профілактика може широко проводитися серед підлітків. Задача вторинної профілактики — раннє виявлення і реабілітація нервово-психічних порушень і робота з «групою ризику», наприклад підлітками, що мають виражену схильність до формування делінквентної поведінки, без прояву її в даний час. Третинна профілактика вирішує такі спеціальні задачі, як лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки. Третинна профілактика також може бути спрямована на попередження рецидивів у осіб з вже сформованою девіантною поведінкою.

Психопрофілактична робота може входити в комплекс заходів всіх трьох рівнів. Найбільш ефективною вона виступає у формі дії на умови і причини, що викликають девіантну поведінку, на ранніх етапах появи проблем.

Існують різні форми психопрофілактичної роботи, які безпосередньо пов'язані з підходами, що розглядалися вище. Перша форма — організація соціального середовища. В її основі лежать уявлення про детермінуючий вплив навколишнього середовища на формування девіацій серед молоді. Впливаючи на соціальні чинники, можна запобігти небажаній поведінці, дія може бути спрямована на суспільство в цілому, наприклад через створення негативної громадської думки по відношенню до поведінки, що відхиляється. Об'єктом роботи також має виступати сім'я, соціальна група (школа, клас) або конкретна особистість [76]. Серед молоді слід поширювати соціальну рекламу по формуванню установок на здоровий спосіб життя. Особливе значення має політика засобів масової інформації. Спеціальні програми, виступи молодіжних кумирів, спеціально підібрані кінофільми — все це повинне мати якісно інший рівень, ніж той, що спостерігається в даний час.

Робота з молодіжною субкультурою може бути організована у формі руху «Молодь проти наркотиків» або однойменної акції з виступом популярних молодіжних груп. Надзвичайно важлива робота в місцях, де молодь проводить своє дозвілля і спілкується. Наприклад, на дискотеці можуть з'явитися загадкові люди в масках. В кінці вечора підлітки можуть дізнатися від них про трагічні долі і переживання, пов'язані з втратою близької людини від наркотиків. Робота з підлітками може бути організована також на вулиці, для чого у ряді країн існує підготовка підлітків-лідерів, які повинні проводити відповідну роботу [245].

У рамках даного підходу також робляться спроби створення підтримуючих «зон» і умов, несумісних з небажаною поведінкою. Основним недоліком цієї моделі можна вважати відсутність прямої залежності між соціальними чинниками і поведінкою, що відхиляється. В цілому, на наш погляд, даний підхід є досить ефективним.

Друга форма психопрофілактичної роботи — інформування, безпосередньо перекликається з інформаційним підходом. Це робота у формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури або відеофільмів. Суть підходу полягає в спробі дії на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здібності до ухвалення конструктивних рішень. Для цього широко використовується інформація, підтверджена статистичними даними, наприклад, про згубний вплив наркотиків на здоров'я. Нерідко інформація має залякуючий характер. При цьому перераховуються негативні наслідки вживання наркотиків або описуються драматичні долі девіантів, їх особистісна деградація. Саме по собі інформування не знижує рівень девіацій. В деяких же випадках, навпаки, раннє знайомство з девіаціями стимулює посилення інтересу до них. Залякування також може викликати когнітивно-емоційний дисонанс, що мотивує до такої поведінки.

У ряді випадків серед молоді на сучасному етапі інформація дається несвоєчасно: надто пізно або дуже рано. Наприклад, досвід роботи з

підлітками підказує, що бесіди по попередженню наркозалежної поведінки повинні проводитися не пізніше 14 років. Вони не повинні містити докладного опису наркотиків та їх ефектів. Такі бесіди доцільно спрямовувати на обговорення наслідків девіантної поведінки та способів утримання від цього, на вироблення активної особистісної позиції.

Перспективному розвитку даного підходу може сприяти відмова від переважання залякуючої інформації, а також диференціація інформації за статтю, віком, соціально-економічними характеристиками.

Третя форма психопрофілактичної роботи — активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам. Дану модель можна реалізувати у формі групових тренінгів. Зокрема, тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу. В ході тренінгу змінюються установки на девіантну поведінку, формуються навички розпізнавання рекламних стратегій, розвивається здатність говорити «ні» у разі тиску однолітків, дається інформація про можливий негативний вплив батьків і інших дорослих (наприклад таких, що вживають алкоголь), тощо. Тренінг асертивності або афективно-ціннісного навчання заснований на уявленні, що девіантна поведінка безпосередньо пов'язана з емоційними порушеннями. Для попередження даної проблеми підлітків вчать розпізнавати емоції, виражати їх і продуктивно справлятися зі стресом. В ході групової роботи також формуються навички ухвалення рішення, підвищується самооцінка, стимулюються процеси самовизначення і розвитку позитивних цінностей. Тренінг формування життєвих навиків (соціальні уміння особистості) – перш за все, це уміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки і конструктивно вирішувати конфлікти в міжособистісних відносинах. Також це здатність приймати на себе відповідальність, ставити цілі, захищати свою позицію і інтереси [247]. Нарешті, життєво важливими є навички самоконтролю, упевненої поведінки, зміни себе і навколишньої ситуації. У роботі з підлітками, на думку дисертанта, дана модель представляється однією з

найперспективніших.

Четверта форма — організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці. Люди використовують психоактивні засоби, які поліпшують настрої до тих пір, поки не одержать взамін щось краще. Альтернативними формами активності є пізнання (подорожі), випробування себе (походи в гори), спілкування, любов, творчість, професійна, релігійно-духовна, благодійна діяльність. Ця форма реалізується практично у всіх програмах допомоги у випадках вже сформованої поведінки, що відхиляється. В сімейному вихованні провідними профілактичними задачами виступають раннє виховання стійких інтересів, розвиток здатності любити і бути коханим, формування уміння себе зайняти і працювати. Батьки повинні розуміти, що вони формують потреби особистості через залучення дитини в різні види активності — спорт, мистецтво, пізнання. Якщо до підліткового віку позитивні потреби не сформовані, особа виявляється уразливою відносно негативних потреб і занять [247].

П'ята форма — організація здорового способу життя. Вона виходить з уявлень про особисту відповідальність за здоров'я, гармонію з навколишнім світом і своїм організмом. Уміння людини досягати оптимального стану і успішно протистояти несприятливим чинникам середовища вважається особливо цінним. Здоровий стиль життя припускає здорове харчування (глобальна проблема людства XXI століття!!!), регулярні фізичні навантаження, дотримання режиму праці і відпочинку, спілкування з природою, тощо. Такий стиль заснований на екологічному мисленні і залежить від рівня розвитку суспільства.

Шоста форма — активізація особистісних ресурсів. Активні заняття підлітків спортом, їх творче самовираження, участь в групах спілкування, артотерапія, — все це активізує молодих людей, забезпечує активність особистості, її здоров'я і стійкість до негативної зовнішньої дії.

Сьома форма — мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки.

Дана форма роботи використовується у випадках вже сформованої поведінки, що відхиляється. Вона спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків. Наприклад, наркозалежні підлітки можуть одержувати своєчасну медичну допомогу, а також необхідні знання про супутні захворювання та їх лікування [44].

У різних видах психопрофілактичної роботи можуть використовуватися схожі форми і методи. За способом організації роботи можна виділити такі форми психопрофілактики: індивідуальна, сімейна, групова робота. В цілях попередження поведінки, що відхиляється, використовуються різні соціально-психологічні методи. Серед провідних методів психопрофілактичної роботи: інформування, групові дискусії, тренінгові вправи, рольові ігри, моделювання ефективної соціальної поведінки, психотерапевтичні методики.

Залежно від методів, що використовуються, психопрофілактична робота може здійснюватися у формі тренінгів, освітніх програм (наприклад, шкільного спецкурсу), психологічного консультування, кризової допомоги (телефони довіри), а також психотерапії нервово-психічних розладів.

Відповідно до специфіки девіантної поведінки можна виділити наступні принципи психопрофілактичної роботи: комплексність (організація дії на різних рівнях соціального простору, сім'ї і особистості); адресність (врахування вікових, статевих і соціальних характеристик); масовість (пріоритет групових форм роботи); позитивність інформації; мінімізація негативних наслідків; особиста зацікавленість і відповідальність учасників; максимальна активність особистості; спрямованість в майбутнє (оцінка наслідків поведінки, актуалізація позитивних цінностей і цілей, планування майбутнього без девіантної поведінки) [247].

Інтервенція девіантної поведінки серед молоді — це втручання в особовий простір для стимулювання позитивних змін. Мета інтервенції полягає в ослабленні або усуненні тих форм поведінки молоді, які

перешкоджають соціальній адаптації.

У разі девіантної поведінки серед неповнолітніх ініціатива і згода повинні виходити від законних представників інтересів дитини. Основна проблема роботи в такому випадку полягає в тому, що, як правило, на перших етапах соціально-психологічної допомоги людина чинить опір змінам, не дивлячись на виражені негативні наслідки своєї поведінки. В таких випадках підставою для втручання може бути ступінь шкоди, заподіяної девіацією, або рівень соціальної дезадаптації особистості. Наприклад, причиною звернення за допомогою наркозалежної людини можуть бути серйозні проблеми зі здоров'ям, або досягнення ним ситуації «соціального дна». Захворювання, супроводжуючі вживання наркотиків, добре відомі — гепатит, Віл-інфекція, психічні розлади. Соціальна деградація, у свою чергу, виражається в криміналізації, втраті працездатності, ізоляції, втраті житла і сім'ї.

Ефективність роботи оцінюється як за об'єктивними ознаками зменшення небажаної поведінки (наприклад, випадків вживання наркотиків), так і за суб'єктивними змінами (наприклад, посилення бажання вести здоровий спосіб життя). Одним з найважливіших критеріїв позитивних змін виступає підвищення рівня соціальної адаптації [95].

У разі психологічної інтервенції девіантної поведінки серед молоді використовуються всі відомі методи психологічної дії, часто ті ж, що і в психопрофілактичній роботі. Провідними методами психологічної інтервенції є психотерапія, психологічне консультування, психологічний тренінг, організація терапевтичної допомоги або саногенного середовища. Найпопулярнішою формою психологічної роботи з особистістю є консультування в поєднанні з психотерапією, що більш детально розглядаються в психології. Найбільшого розвитку і визнання одержали три провідні напрями: психоаналітичне, когнітивно-поведінкове, гуманістичне. Ці історичні моделі дали життя сотням модифікацій, у зв'язку з чим з'явилися

і різні класифікації.

Так, наприклад, Р. Нельсон-Джоунс залежно від цілей інтервенції виділяє три види психотерапії: підтримуюча — забезпечує підтримку наявних захисних сил і вироблення нових більш ефективних способів поведінки; перенавчаюч — прагне до змін в поведінці; особистісно-реконструктивна — націлена на внутрішньоособистісні зміни через усвідомлення інтрапсихічних конфліктів [154].

Різні форми девіантної поведінки серед молоді вимагають розробки певних стратегій. Так, у разі протиправної і антигромадської поведінки основною стратегією соціально-психологічної дії є організація умов суспільного покарання (переважно у в'язницях і виправно-трудовах колоніях). У ряді країн до осіб, що вчинили правопорушення, застосовується система суспільного осуду і обмеження прав делінквента (без або після відбування покарання), наприклад обмеження у виборі професії, в прийомі на роботу або в усиновленні дітей.

Основними формами психолого-соціальної роботи у разі делінквентної поведінки є консультування, психотерапія, судово-психологічна експертиза (особливо відносно неповнолітніх), організація саногенного середовища. Відносно новою формою є спеціалізовані відділення при психіатричних лікарнях для делінквентних осіб з психічними розладами. В даних установах особлива увага приділяється питанням соціально-психологічної реабілітації особистості.

Психотерапія в умовах місць позбавлення волі — пенітенціарна психотерапія — важлива, хоча і погано розроблена, форма інтервенції. Її специфічність визначається вкрай стресовою для особистості ситуацією, впливом асоціально налаштованих лідерів, неможливістю звичних відносин терапевтичного альянсу. Звичні методи неефективні. У зв'язку з цим використовуються специфічні методи, адаптовані до пенітенціарного середовища. Ефективність психологічної дії у разі делінквентної поведінки

залежить від ефективності комплексу заходів: організаційних (наприклад, організація порядку і гуманної атмосфери в установі), економічних, педагогічних, медичних, соціальних заходів (наприклад, соціальна реабілітація після звільнення).

Максимально ефективним є метод створення саногенного середовища або терапевтичних «оазисів». Основною метою даного підходу є вилучення людини із звичного, провокуючого оточення, що у свою чергу повинно викликати зміни способу життя. До подібних форм організації середовища можна віднести трудові комуни для підлітків з девіантною поведінкою. Життя на таких «соціальних острівцях» підлегле ряду правил. Основні правила — самостійне життєзабезпечення, взаємодопомога, суворе підкорення керівнику і виборним органам, суворе дотримання дисципліни і норм внутрішнього життя, дотримання традицій [95].

Особливості втручання в аутодеструктивну поведінку залежать від її виду та ступеня залежності. Можна виділити три глобальні соціальні стратегії впливу на особистість: репресивна політика (боротьба суспільства з окремими його членами); політика мінімізації ризику (зниження шкоди) — прагматичний підхід; політика ресоціалізації (соціально-психологічної реабілітації). Зокрема, репресивна політика полягає в жорсткому підході. Наприклад, наркотики забороняються державою, а всі дії, пов'язані з ними, переслідуються згідно із законом. Так, в США за зберігання героїну або кокаїну садять у в'язницю на термін від 5 до 40 років. В Китаї або Сінгапурі за подібні дії карають смертю [57]. Аналогічна жорстка соціальна політика по відношенню до наркотиків діє в більшості країн. Вводячи каральні заходи, держава розраховує контролювати рівень вживання психоактивних речовин.

Ліберальна політика зниження шкоди менш поширена. Концепція зниження шкоди виходить з того, що наркотики уживалися, уживаються і уживатимуться, а споживачі наркотиків — частина суспільства, навіть якщо суспільство і не хоче про це знати. Ця концепція стає все більш популярною

в світі, а в Нідерландах і Австралії реалізується офіційно. В основі лежить віра в те, що після певного періоду часу, частіше всього близько 10 років вживання, у людини з'являється бажання або припинити вживання, або стабілізувати і контролювати його. З іншого боку, констатується факт, що певна частина людей ніколи не кине наркотики [19].

На сьогоднішній день в нашій країні одержали фінансування близько 20 програм по зниженню шкоди, які включають обмін шприців і проведення аутрич-роботи. Аутрич-робота («зовні») — донесення профілактичної інформації до закритих соціальних груп (споживачів наркотиків, гомосексуалістів, повій) в місцях, звичних для них. Цілями аутрич-роботи є інформування про ризик розповсюдження ВІЧ, вірусні гепатити, венеричні захворювання; зниження рівня повторного використання ін'єкційного інструментарію; інформація про ризики, пов'язані з вживанням наркотиків; вплив на зміну ризикованої поведінки, пов'язаної з прийомом наркотиків і сексом; залучення до контактів з медичними і соціальними службами; сприяння соціальній адаптації і працевлаштуванню; залучення активних споживачів в роботу по зниженню шкоди (як волонтери); надання психологічної підтримки.

Політика ресоціалізації припускає комплексну програму з відновлення життєвих функцій індивіда, дезадаптованого унаслідок залежної поведінки. Реабілітаційна програма включає заходи на декількох рівнях: правовий захист і соціальна підтримка (включення в соціальну групу, юридичний захист, працевлаштування, вирішення житлової проблеми); психологічна реабілітація (психологічна підтримка ремісії, розширення особових ресурсів); медична допомога.

Психологічна допомога є обов'язковою у всіх випадках. При відносно менш небезпечних формах (куріння, азартні ігри, харчова залежність) або початкових стадіях залежності широко застосовуються різні види консультування і психотерапії. Допомога у разі хімічної залежності, що

досягла рівня системного захворювання (фізичної залежності), є найскладнішою і тривалою. В даному випадку адекватною буде комплексна реабілітація при провідній ролі медичного втручання на початкових етапах.

У даний час соціально-психологічна реабілітація визнається найадекватнішою формою надання допомоги залежним підліткам. Сім'я повинна переконати підлітка в необхідності отримання соціальної допомоги. Разом з підлітком або консультантом-психологом сім'я може вибрати найадекватнішу для неї і підлітка форму соціально-психологічної реабілітації.

Досить поширеною формою девіантної поведінки серед молоді є самогубство. Профілактика суїцидальної поведінки може вирішувати різні задачі: контроль і обмеження доступу до різних засобів аутоагресії, контроль чинників і груп ризику, надання медико-психологічної допомоги. Соціально-психологічна превенція суїциду здійснюється переважно у формі навчання розпізнаванню суїцидальних проявів і наданню своєчасної допомоги близька людина. Допомогу людині з вже сформованою суїцидальною поведінкою прийнято називати кризовою інтервенцією. Провідним методом в цьому випадку виступає кризове консультування, а його метою — утримання людини серед живих [58].

Замахи на самогубство скоюються здоровими людьми, особами з нервово-психічними розладами. Їм потрібна невідкладна допомога, головна мета якої — запобігти подальшому розвитку реакції і замаху на самогубство. Для цього слід допомогти людині оволодіти ситуацією, а також скоректувати установку особистості, які обумовлюють розвиток кризових станів і суїцидальних тенденцій. Крім надання кризової допомоги, доцільна подальша робота, орієнтована на більш глибокі особові зміни — поственція і вторинна інтервенція. На даному етапі можливе вживання різних методів і методик. Добре зарекомендували себе позитивна і когнітивна психотерапія, логотерапія, аксіопсихотерапія, терапія творчим самовираженням, духовна

психотерапія.

В умовах необхідності «олюднення» нашого суспільства (та і всього людства в цілому: іншого виходу немає, альтернатива — самогубство роду в результаті екологічної або ядерної катастрофи), утвердження загальнолюдських цінностей, гідності особистості і розуміння її самоцінності має перетворитися на норму життєдіяльності. Девіантність майбутніх поколінь може набути форм, які важко передбачити сьогодні. Але ми маємо надію на те, що нетворче, пристосовне, споживацьке існування зміститься до полюса негативних відхилень.

Висновки до 3 розділу

1. Застосування поняття «ціннісні орієнтації» відображає спрямованість дослідження на соціальні феномени. Система ціннісних орієнтацій включена в нормативно-рольові, мотиваційні структури діяльності людей, з їх допомогою визначається ієрархія цілей життя і способів їх досягнення. Ціннісні орієнтації служать важливим чинником соціальної регуляції взаємин людей і поведінки індивіда.
2. Цінність як головне поняття аксіологічних пошуків трактувалося залежно від онтолого-гносеологічної позиції дослідників: віднесення до ідеальної реальності або реальності переживаючого суб'єкта, ототожнення з об'єктивними феноменами культури тощо.
3. Актуалізація інтересу до аксіологічної проблематики відбувається в кризові епохи, коли необхідний пошук нових ідейних, культурних підстав і ціннісних орієнтацій. Соціально затребуваною, загальнозначущою цінність стає тільки в індивідуальному контексті. Тому, ведучи мову саме про особливості ціннісних орієнтацій в детермінації поведінки молоді, слід мати на увазі, що не можна побудувати чіткої моделі ієрархії цінностей сучасної молоді, ця модель буде своєрідною у кожної особистості, яка представляє вихідний елемент такої соціальної групи, як молодь.

4. Ціннісні орієнтації в нормативно-рольовій структурі поведінки людей містять як оперативні, нестійкі елементи, так і культурогенні, глибоко вкорінені стереотипи. Завдяки тому значенню, яке набуває цінність, вона завжди пов'язана з діяльністю членів соціальної групи.
5. Необхідне з'ясування особливостей анормативних проявів у формах девіантної поведінки молоді, тому що саме вони стають основним репрезентатором змін ціннісних орієнтацій особистості.
6. Поведінкові відхилення в молодіжному середовищі стають ціннісною моделлю поведінки, стандартом, відбувається заміна традиційних ціннісних понять на викривлені або прямо протилежні, а іноді і повне відторгнення ціннісних суспільних моделей. Молодіжні девіації виступають як показник дезадаптації молодого покоління, індикатор дезорганізації суспільства в цілому, ціннісного розколу соціального простору.
7. Способи попередження девіантності серед молоді — це інформаційний підхід і сімейне виховання, соціально-профілактичний та медико-біологічний підходи. Інформаційний підхід орієнтований на свідоме сприйняття норм і цінностей суспільства; застосування санкцій захищає встановлені правила поведінки, використовуючи можливість покарання за їх порушення. Соціальна профілактика усуває зовнішні соціально-економічні, побутові, соціально-психологічні причини і умови девіантності, а медико-біологічний підхід допомагає суб'єкту подолати внутрішні, суб'єктивні перешкоди в стресовій ситуації.
8. Серед напрямків соціальної допомоги при девіантній поведінці молоді можна виокремити два – превенція (попередження, профілактика) та інтервенція (подолання, корекція, реабілітація).
9. За способом організації роботи можна виділити такі форми профілактики девіантної поведінки серед молоді: індивідуальна, сімейна, групова робота.

10. Основними принципами профілактичної роботи відповідно до специфіки девіантної поведінки молоді можна виділити наступні: комплексність (організація дії на різних рівнях соціального простору, сім'ї і особистості); адресність (врахування вікових, статевих і соціальних характеристик); масовість (пріоритет групових форм роботи); позитивність інформації; мінімізація негативних наслідків; особиста зацікавленість і відповідальність учасників; максимальна активність особистості; спрямованість в майбутнє (оцінка наслідків поведінки, актуалізація позитивних цінностей і цілей, планування майбутнього без девіантної поведінки).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, сутність якого полягає у соціально-філософському аналізі ціннісних орієнтацій особистості як детермінант девіантної поведінки молоді. Здійснене дослідження дає можливість в узагальнено-теоретичній формі зробити такі висновки:

1. Проблематика досліджень соціального феномена девіації багатоаспектна і різноманітна. Її вивчення пов'язане з історично обумовленим процесом виникнення, зміни, деградації, відмирання соціальної норми як базового елемента культури і є одним із способів збагнення глибинного характеру людської присутності в світі. Відхилення в поведінці є перманентним переходом певних дій зі сфери анормативного в нормативне і навпаки. В основі вільного вибору того або іншого способу поведінки лежить специфічно людська здатність якісно оцінювати всі явища і відносини за допомогою абстрактної дихотомії «позитивне — негативне».
2. Можна відзначити множинність теоретичних підходів до опису досліджуваного соціального об'єкту (у концептуальному полі біхевіоризму, феноменології чи структурно-функціонального аналізу), а також тематичну різноманітність його проблемних опрацьовувань (причини девіантної поведінки; дезорганізація та девіантність, умови соціалізації як чинник девіації; генезис і кореляційні залежності між системою очікувань суспільства і поведінкою особи, девіантність творчої особистості; соціальна девіація, адаптація та соціальна норма; соціальні санкції та соціальний контроль тощо).
3. На рівні індивідуальної девіантної поведінки причини пов'язані із наслідками лише певним «ступенем необхідності», який виражається, порівняно з іншими чинниками, в більш високій вірогідності наслідку. Саме цей підхід до виявлення критеріїв причини проявляє себе у

статистичних закономірностях, виявляючи необхідний зв'язок випадкових явищ, визначаючи вірогідність настання тих або інших подій. Причинами конкретного девіантного вчинку виступають ті чинники, які створюють порівняно з іншими чинниками більш високу вірогідність здійснення соціального відхилення конкретною особою в конкретних обставинах. Встановлення причин конкретного девіантного вчинку означає виявлення чинників, що відіграють найактивнішу роль в його генезисі.

4. Механізм соціальної детермінації девіантної поведінки молоді у конкретному втіленні може бути представлений як єдність загального, особливого та одиничного: макросередовища в цілому, мікросередовища та системи ціннісних орієнтації самої особистості у ситуативно-життєвому контексті. Ціннісні орієнтації мають відношення до третього світу «ментальних станів» і «поведінкових диспозицій до дії» (К. Поппер). Проведений аналіз соціальних детермінант дозволяє виділити значущість ціннісної компоненти в структурі девіації у всіх її рівнях: особовому, мікросередовищі і в макросередовищі.
5. Девіантність — це різні ступені відхилення від соціонормативного консенсусу, що історично склався в даному суспільстві. Девіантна поведінка молоді передбачає будь-які вчинки або дії, що не відповідають писаним (формальним) або неписаним (неформальним) нормам. Будучи девіантною стосовно прийнятих норм в одному суспільстві, така поведінка може вважатися «нормальною» відносно норм іншого суспільства або ж інших соціальних груп. Проблеми девіантної поведінки нерозривно пов'язані з проблемами, що стосуються особистості як елемента суспільства, розвитку самого суспільства, принципів організації його структури, органів регулювання поведінки людини, суспільних відносин та суспільного

буття в цілому. Найважливішими соціальними елементами, що детермінують девіантну поведінку молоді, є суспільні відносини як соціальні взаємозв'язки людей, інтереси учасників суспільних відносин як суб'єктивне віддзеркалення останніх, соціальні норми як моделі суспільних відносин, що відображають соціальні інтереси. Основним елементом, що безпосередньо впливає на поведінку кожної особистості як складової такої соціальної групи як молодь, є спосіб життя особистості, її інтереси, установки, що відтворюються в системі ціннісних орієнтацій.

6. Загальним об'єктивним джерелом девіантної поведінки молоді є деформація суспільних відносин, ті або інші обмеження або спотворення свободи і відповідальності людей як учасників названих відносин. Загальним суб'єктивним джерелом девіантної поведінки молоді є відчуження ціннісно–нормативної системи особистості від цінностей суспільства. Найближче побутове оточення, соціальні норми впливають на поведінку особистості тією мірою, якою вона сама зорієнтована на систему цінностей соціального середовища. Індивідуальний рівень детермінації девіантної поведінки завершує трансформацію загальносоціальних процесів і закономірностей в конкретні поведінкові акти. Детермінуючу дію на поведінку суб'єкта в конкретній життєвій ситуації відіграє деформація морально–етичної свідомості особистості, її асоціальні установки, що виражаються в системі ціннісних орієнтацій особистості.
7. Механізм соціальної детермінації девіантної поведінки молоді – це комплекс взаємопов'язаних соціальних чинників різного рівня, що взаємодіють між собою і обумовлюють її поведінку: соціальне середовище, мікросередовище (суспільні відносини як соціальні взаємозв'язки, інтереси учасників суспільних відносин як суб'єктивне віддзеркалення останніх; соціальні норми, що відображають соціальні

інтереси у вигляді правил поведінки), спосіб життя, інтереси, установки, система ціннісних орієнтацій особистості та її конкретна життєва ситуація.

8. Ціннісні орієнтації — це когнітивно-емоційно-поведінкова компонента загальної спрямованості діяльного суб'єкта, стійка система соціальних установок особистості. Завдяки смислоутворюючій, стимулюючій, регулятивній функціям ціннісних орієнтацій визначається ієрархія цілей життя і способів їх досягнення. Ціннісні орієнтації особистості формуються як свідомо субординація суспільних цінностей. Категоріальний зміст ціннісних орієнтацій особистості пов'язаний з поясненням соціально-значущої поведінки. Наповненість ціннісних орієнтацій як елементу свідомості і поведінки залежить від інтересів і зв'язків індивіда з соціальною реальністю. Флуктуації ціннісної свідомості ведуть до зміни форм соціального контролю і взаємодії. Будь-яка проекція ціннісних орієнтацій включає певні соціальні установки в контексті образу соціального світу і образу дії в цьому світі. Від вибору особистості залежить модель орієнтації у реальності і нормативно-ціннісних пріоритетів. Соціально затребуваною, загальнозначущою цінність стає тільки в індивідуальному контексті.
9. Значна увага, приділена мислителями різних епох аксіологічній проблематиці протягом всієї історії розвитку філософії, свідчить про те, що проблема цінностей займає провідне місце в структурі філософського знання і виступає наскрізним стрижнем всіх соціальних питань, насамперед тих, що стосуються різних сфер буття особистості як найважливішого елемента суспільства. Аксіологічна проблематика представлена різними течіями та напрямками, що говорить про неоднозначність підходів до теорії цінностей, про єдність суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, особистісного

і загального, соціального і природного в тлумаченні сутності цінностей.

10. Форми девіантної поведінки молоді можуть бути як позитивними (героїзм, геніальність, інтелектуальна активність, граффіті тощо), так і негативними (алкоголізм, наркоманія, сексуальні відхилення, тероризм, токсикоманія, корупція, злочинність тощо). Ціннісні орієнтації особистості, з одного боку – детермінують форми девіантної поведінки молоді, а з іншого – самі змінюються і трансформуються під їх впливом.
11. Стратегія боротьби з негативними формами девіантної поведінки молоді має оптимально поєднувати інформаційний підхід, що орієнтований на свідоме сприйняття норм і цінностей суспільства; застосування санкцій, соціальну профілактику, яка усуває зовнішні соціально-економічні, побутові, соціально-психологічні причини і умови девіантності та медико-біологічний підхід, що допомагає суб'єкту подолати внутрішні, суб'єктивні перешкоди в стресовій ситуації. Разом узяті ці методи утворюють складну систему, що протистоїть соціально негативним явищам шляхом впливу на систему ціннісних орієнтацій особистості.
12. Отримані результати можуть використовуватися працівниками соціальних служб при складанні програм з оптимізації культурно-побутових умов населення, розробці молодіжної соціальної політики, також при створенні практичних курсів і виховних заходів в педагогічних вузах та інших закладах освіти, які спрямовані на ознайомлення зі специфікою поведінки молоді в умовах трансформаційних процесів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин А. Сповідь / Августин Аврелій (Святий); пер. з латин. Ю. Мушак. – 3-вид. – К.: Основи, 1999. – 319 с.
2. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Аквінський Тома; пер. з латин. О. Кислюк. — К.: «Основи», 2000. — 794, [1] с.
3. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та інші. Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.
4. Алексеев С. С. Избранное. Наука права. Общесоциальные проблемы. Публицистика / Алексеев С. С. – М.: Статут, 2003. – 480 с.
5. Американская социологическая мысль / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц; под общ. ред. В. И. Добренъков; сост. Е. И. Кравченко. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1996. – 560 с.
6. Антология мировой философии: в 4-х т. / [ред.–сост. В. В. Соколов]. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1: Философия древности и средневековья. Ч. 1. – 1969. – 576 с.
7. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель; АН СССР, Ин-т философии; [ред. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди]; пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1983. – .– (Философское наследие). – Т. 4. – 1983. – 830 с.
8. Аристотель. Политика; Афинская политика / Аристотель. – М.: Мысль, 1997. – 458 с. — (Из классического наследия).
9. Арсеньєв А. С. Наука і релігія про Всесвіт / Арсеньєв А. С. – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 61 с.
10. Артхашастра или Наука политики / пер. с санскрита; подгот. В. И. Касьянов; [отв. ред. В. В. Струве и др.]. – М. – Л.: Акад. наук СССР, 1959. – 793 с.

11. Атеисты, материалисты, диалектики Древнего Китая / Ян Чжу, Ленцзы, Чжуанцзы VI – IV вв. до н. э.; пер. и коммент. Л. Д. Позднеева. – М.: Наука, 1967. – 404 с.
12. Афоризмы: Древний мир. Античность / Сост. Кондрашов А. П.: “Рипол Классик”, 2000. – 512 с. – (“Антология афоризма”)
13. Баронин А. С. Этническая психология / Баронин Анатолий Станиславович. – Киев: Тандем, 2000. – 264 с.
14. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический поход: избранные труды по экономической теории / Беккер Г. С.; пер. с англ. Батракова Е. В. и др.; науч. ред. Капелюшников Р. И. – М.: ГУВШЭ, 2003. – 672 с.
15. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Белл Даниел; пер. с англ. Иноземцев В. Л. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2004. – 788 с.
16. Бельский В. Ю. Социология для юристов: учебное пособие для студентов ВУЗов / Бельский В. Ю., Кравченко А. И., Курганов С. И. – М.: Юнити – Дана; М.: Закон и право, 2004. – 398 с.
17. Библер В. С. Нравственность. Культура. Современность: (Философские размышления о жизненных проблемах) / Библер В. С. – М.: Знание, 1990. – 62, [2] с. – (Новое в жизни, науке, технике. Этика; 4/1990).
18. Білецький В. В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд: монографія / Білецький Віталій Володимирович; В. о. Донец. держ. акад. упр. – Донецьк: “Східний Видавничий Дім”, 2003. – 156 с.
19. Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Блэкборн Рональд; пер. Буткевич Ю., Мальгина Н. – СПб.: Питер, 2004. – 496 с. – (Мастера психологии).

20. Большой толковый социологический словарь (Collins): в 2-х т. / сост. Дэвид Джери, Джулия Джери; пер. с англ. Н. Н. Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999. – Т.1: А-О. – 1999. – 544 с.
21. Борган Ю. Фома Аквинский / Борган Ю. – М.: Мысль, 1975. – 178 с.
22. Борінштейн Є. Р. Особистість: її мовні ціннісні орієнтації: монографія / Борінштейн Є. Р., Кавалеров А. А. – Одеса: Астропринт, 2001. – 168 с.
23. Брихадараньяка упанишада / АН СССР, Памятники литературы народов Востока; пер. и коммен. А. Я. Сыркин. – М.: Наука, 1964. – 238 с.
24. Бруно Дж. Изгнание торжествующего зверя / Бруно Джордано. – СПб.: Изд. “Огни”, 1914. – 224 с.
25. Бубер М. Проблема человека / Бубер Мартин; пер. с нем. Кушнир Н. – К.: Ника-Центр; Вист-С, 1998. – 96 с.
26. Бургин М. С. Аксиологические аспекты научных теорий: монография / Бургин М. С., Кузнецов В. И.; АН СССР, Ин-т философии. – Киев: Наукова думка, 1991. – 179, [4] с.
27. Бэкон Ф. Сочинения: в 2-т. / Бэкон Фрэнсис; [общ. ред. А.Л. Субботина]; АН СССР, Ин-т философии. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 1977. – (Философское наследие). – Т. 1. – 1977. – 567 с.
28. Васильев И. А. Мотивация и контроль за действием / Васильев И. А., Магомед-Эминов М. Ш. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 143, [1] с.
29. Вебер М. Избранные произведения / Вебер Макс; пер. с нем.; сост. и общ. ред. Ю. Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 804, [1] с. – (Социол. мысль Запада).
30. Вестник древней истории / РАН. Отд-ние истории. Ин-т всеобщ. истории. Центр сравнит. изуч. древ. цивилизаций. – СПб., 1952. - № 3. – 432 с.

31. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история / Виндельбанд Вильгельм; пер. с нем. М. И. Левина, Г. Сонин; ред. П. С. Гуревич, С. Я. Левит.– М.: Юрист, 1996. – 687 с. – (Лики культуры).
32. Виндельбанд В. История философии / Виндельбанд Вильгельм; пер. с нем. П. Рудина. – К.: Ника-Центр, 1997. – 560 с.
33. Витгенштейн Л. Tractatus Logico – Philosophicus; Філософські дослідження / Витгенштейн Людвіг; пер. з нім. Є. Попович. – К. Основи, 1995. – 309, [2] с.
34. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер; [пер. с франц.] / РАН. Ин-т философии;. – М.: Наука, 1988. – 750 с.
35. Гайдученко И. А. Слово о личности: философское эссе / Гайдученко И. А.; под ред. Л. В. Уварова. – Минск: Наука и техника, 1990. – 158 с.
36. Гартман Н. Эстетика. / Гартман Н.; пер. с нем. Т. С. Батищева; под ред. А. С. Васильева. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 692 с.
37. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Гегель Георг Вільгельм Фрідріх; пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір; ред. Соколівський П. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с. – Парал. тит. арк. нім. (Філософська думка).
38. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Гегель Георг Вільгельм Фрідріх; пер. з нім. П. Тарашук; наук. ред. Ю. Кушаков. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 548 с.
39. Гельвецій Клод Андріан. Про людину, її розумові здібності та її виховання./ Гельвецій Клод Андріан; пер. з франц. Валер'ян Підмогильний. – К., Основи, 1994. – 416 с.
40. Гишинский Я. Девиантология. Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других “отклонений” / Гишинский Я. И., В. о. Ассоц. Юридич. центр. – Спб.: “Юридический центр Пресс”, 2004. – 520 с. – (Политика и право).

41. Гилязов Ф. Г. Вина и криминогенное поведение личности: (уголовно-правовые, криминологические и социально-психологические черты): монография / Гилязов Ф. Г. – М.: Изд-во ВЗП, 1991. – 144 с.
42. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. / Гоббс Томас. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – 1954. – 583 с.
43. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Гоббс Томас; предисл. и ред. А. Ческис. – М.: Соцэкгиз, “образцовая”, 1936. – 503 с.
44. Головатый Н. Ф. Социология молодежи; курс лекций / Головатый Николай Федорович. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.
45. Гольбах П. А. Избранные произведения: в 2-х т./ Гольбах Поль Анри; пер. с франц.; под общ. ред. Х. Н. Мамджяна. – М.: Соцэкзис, 1963. – Т. 2. – 1963. – 563 с.
46. Горлач М. І. Вибране: у 3-х т. / Горлач М. І. – Х.: Факт, 2003. – Т. 3: Філософія цінностей. – 2003. – 640 с.
47. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі / Горський В. С. – К.: Наукова думка, 1993. – 161 с.
48. Гофман Э. Г. Собрание сочинений: в 6-ти т. / Гофман Э. Г.; пер. с нем. редкол.: А. Б. Ботникова и др. – М.: Художественная литература, 1991. – 493 с.
49. Григорьев Н. И. Алкоголизм и преступность как общественное зло / Григорьев Н. И. — Спб., 1908. – 224 с.
50. Григулевич И. Р. Инквизиция / Григулевич И. Р. – Изд. 2-е, испр. – М.: Политиздат, 1976. – 463 с.
51. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги / Гроций Гуго; пер. с латин. А. Л. Саккетти. - М.: Госюриздат, 1956. – 868 с.
52. Гуссерль Э. Философия как строгая наука / Гуссерль Э.; сост., подгот., примеч. О. А. Сердюкова; пер с нем. – Новочеркасск: Агентство „САГУНА”, 1994. – 356 с.

53. Дагель П. С. Вопросы борьбы с преступностью на современном этапе: сборник статей / Дагель П. С.; редкол.: П. С. Дагель и др. – Владивосток, 1973. – 119 с.
54. Дагель П. С. Неосторожность: уголовно-правовые и криминологические проблемы / Дагель П. С. – М.: Юридическая литература, 1977. – 143 с.
55. Данте Алиг'єрі. Божественна комедія: поема / Данте Алиг'єрі; В. о. НАН України, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка; пер. з італ. Є. А. Дроб'язко. – Харків: Фоліо, 2001. – 607 с. – (Бібліотека світової літератури).
56. Декарт Р. Сочинения: в 2-х т. / Декарт Рене; АН СССР, Ин-т философии; сост. и ред. В. В. Соколова; примеч. М. А. Гарнцева, В. В. Соколова. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – 1989. – 654, [2] с.
57. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности: социологические и юридические аспекты / Денисов Ю. А. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 142 с.
58. Дивицына Н. Ф. Социальная работа с неблагополучными детьми / Дивицына Наталья Федоровна – Ростов н/Дону: Феникс. – 2005. – 288 с.
59. Дигесты Юстиниана: 250-летию Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова посвящается / предс. редкол.: Суханов Е. А.; редкол.: Кофанов Л. Л. и др.; пер. с лат. Рудоквас А. Д. и др. – М.: Статут, 2004. – Т. 4. Кн. XX–XXVII. – 2004. – 780 с.
60. Дидро Д. Избранные произведения / Дидро Дени; [под общ. ред. А. А. Смирнова – М.: А. Госполитиздат, 1951. – 412 с.
61. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; АН СССР, Ин-т философии; [пер. М. Л. Гаспарова; ред. А. Ф. Лосев]. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1986. – 570, [1] с.

62. Долгова А. И. Некоторые вопросы перестройки в криминологии / Долгова А. И. – М., 1987. – 232 с.
63. Домострой / под ред. Сенина В. – Санкт-Петербург: Лениздат, 1992. – 141 с.
64. Древнекитайская философия. Собрание текстов: в 2-х томах. – М.: Мысль, 1972. – Т. 1. – 1972. – 363 с.; Т. 2. – 1973. – 384 с.
65. Дудин А. П. Советский уголовный процесс: учебно-практ. пособие для курсантов и слушателей спец. средн. шк. милиции и шк. подготовки начальствующего состава МВД СССР / Дудин А. П., Васильев Б. Ф. – М.: Учеб. метод. каб., 1973. – 45 с.
66. Дхаммапада / перевод, введение и комментарии В. Н. Топорова. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1960. – 160 с.
67. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Дюркгейм Эмиль. – М.: Канон, 1995. – 352 с. – (История социологии в памятниках).
68. Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2006 рік. – К.: МВС України. Департамент інформаційних технологій, 2007. – Лист 8-5.
69. Елистратов А. И. Борьба с проституцией в Европе / Елистратов А. И. – Казань, 1909. – 132 с.
70. Естетика: підручник для студ. гуманітар. спец. вищ. навч. закладів / Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. І. Оніщенко, Д. Ю. Кучерюк; за заг. ред. Л. Т. Левчук. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Вища школа, 2005. – 431 с.
71. Ефременкова В. Регламентация проституции во Франции / Ефременкова В. – СПб., 1981. – 212 с.
72. Законы Ману / пер. с санскрит. С. Д. Эльманович; предисл. Г. Ф. Ильин. – М.: Изд. Вост. лит., 1960. – 361 с.

73. Звечаровский И. Э. Уголовно-правовые нормы, поощряющие посткриминальное поведение личности / Звечаровский И. Э. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1991. – 156 с.
74. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / Здравомыслов А. Г. – М.: Политиздат, 1986. – 221,[2] с. – (Актуальные проблемы исторического материализма).
75. Зелінський М. Ю. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва / Зелінський М. Ю. – К.: Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 47, [1] с. – (Серія 2, Світогляд / Т-во “Знання” УРСР).
76. Змановская Е. В. Девиантология; (Психология отклоняющегося поведения): Учебное пособие для студентов, изучающих психологию, соц. работу и соц. педагогику / Змановская Елена Валерьевна – 2-е изд., испр. – М.: ИЦ «Академия», 2004. – 288 с. – (Высшее профессиональное образование. Психология).
77. Иванов В. Г. История этики древнего мира / Иванов В. Г. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 224 с.
78. Иванов Н. Г. Аномальный субъект преступления: Проблемы уголовной ответственности: учебное пособие для студентов вузов / Иванов Н. Г. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 224 с. – (Библиотека журнала “Закон и право”).
79. Илларионов С. П. Мораль и быт / Илларионов С. П. – Черкесск, Карачаево-Черкес. кн. изд., 1963. – 78 с.
80. История политических и правовых учений: Древний мир / Васильев Л. С., Графский В. Г. и др.; отв. ред. В. С. Нерсесян. – М.; Наука, 1985. – 349 с.
81. История социологии в Западной Европе и США: учебник для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 576 с.

82. Ігнатенко П. Р. Аксіологія виховання від термінології до постановки проблем / Ігнатенко П. Р. // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1(14) – С. 119 – 123.
83. Іванов Ю. Ф. Кримінологія: навчальний посібник / Юрій Феодосійович Іванов, Олександр Миколайович Джужа. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 264 с.
84. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації: монографія / Кавалеров Анатолій Анатолійович – Одеса: Астропринт, 2001. – 224 с.
85. Кавалеров А. І. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі: монографія / Кавалеров Анатолій Іванович, Довгополук Віктор Олександрович, Кавалеров Анатолій Анатолійович – Одеса: Астропринт, 2005. – 128 с.
86. Какабадзе З. М. Проблема человеческого бытия / Какабадзе З. М. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – 309 с.
87. Какабадзе З. М. Проблема “экзистенциального кризиса” и трансцендентальная феноменология Эдмунда Гуссерля / Какабадзе З. М. – Тбилиси: Мецниереба, 1966. – 159 с.
88. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / Камю Альбер; пер. с фр.; общ. ред.–сост. А. М. Руткевич // Бунтующий человек: сборник. – М.: Политиздат, 1990. – 414, [1] с. – (Мыслители XX в.).
89. Камю А. Посторонний. Чума. Падение / Камю Альбер; пер. с фр. Н. Галь, Н. Жаркова. – М.: ТЕРРА, 1997. – 416 с. – (Библиотека французского романа).
90. Кан А. Е. Изменяющийся мир: [статьи и почерки] / Кан А. Е.; пер. с англ. – М.: Молодая гвардия, 1961. – 176 с.
91. Канигін Ю. Душа та менталітет / Канигін Ю. // Вісник НАНУ. – 1994. – № 5. – С. 50-51.

92. Кант И. Критика чистого разума / Кант Иммануил; пер. с нем. Н. О. Лосский. – СПб: Изд-во “Тайм-АУТ”, 1993. – 472 с.
93. Кант И. Трактаты и письма / Кант Иммануил. – М.: Наука, 1980. – 709 с. – (Памятники философии).
94. Кант И. Сочинения: в 6-ти т. / Кант Иммануил; под общ. ред. В. Ф. Асмус и др. - М.: Мысль, 1963. – . Т. 1. – 1963. – 543 с.; Т. 2. – 1964. – 510 с.; Т. 3. – 1964. – 799 с.; Т. 4. Ч.1. – 1965. – 544 с.; Т. 4. Ч.2. – 1965. – 480 с.; Т. 5. – 1966. – 564 с.; Т. 6. – 1966. – 743 с.
95. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / Карандашев Виктор Николаевич – СПб.: Речь, 2004. – 70 с. – (Практикум по психодиагностике).
96. Кассирер Э. Познание и действительность. Понятие о субстанции и понятие о функции / Кассирер Эрнст; пер. Столпнер Б., Юшкевич П. – СПб.: Изд-во “Шиповник”, 1912. – 454 с. – (Библиотека современной философии. Вып. 8).
97. Касьянов В. В. Социология / Касьянов В. В. – Ростов н/Дону: Феникс, 2002. – 416 с. – (“Высший балл”).
98. Кваша О. О. Організація злочину. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження: монографія / Кваша О. О.; В. о. НАН України. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. – 216 с.
99. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія / Ківенко Н. В., Лавовенко І. І., Мельник П. В. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 240 с.
100. Киселев Г. С. Человек, культура, цивилизация на пороге III тысячелетия / Киселев Г. С. – М.: “Восточная литература”, 1999. – 87 с.
101. Клейберг Ю. А. Девиантное поведение в вопросах и ответах / Клейберг Ю. А. – М.: Изд-во ”Московский психолого-социальный институт”, 2008. – 304 с. – (Учебное пособие).

102. Клейберг Ю. А. Социальная психология девиантного поведения: учебное пособие для ВУЗов / Клейберг Юрий Александрович – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 192 с. – (Учебное пособие).
103. Ключевский В. О. Твори: в 8 т. / Ключевский В. О. — М., 1957. — Т. 8. – 1957. – 432 с.
104. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / Коробеев А. И. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1987. – 267, [1] с.
105. Коробеев А. И. Транспортные правонарушения: квалификация и ответственность: [практическое пособие] / Коробеев А. И. – М: Юридическая литература, 1990. – 127, [1] с.
106. Костенко А. Н. Криминальный произвол: (социология воли и сознание преступника) / Костенко А. Н.; АН УРСР, Ин-т государства и права. – К.: Наукова думка, 1990. – 146, [1] с.
107. Кочетов А. И. Теория формирования личности: в 2-х ч. / Кочетов А. И; Нац. ин-т образования. – Минск: ННО, 1998. – Ч. 2: Социализация, воспитание и перевоспитание личности. – 1998. – 228 с.
108. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми управління освітою: підручник для студ. пед. ун-тів / Крижко В. В. – К.: Освіта України, 2005. – 440 с.
109. Криминология: учебник для юрид. вузов / под общ. ред. А. И. Долгова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 784 с.
110. Криминология: приглашение к дискуссии: монография / авт. кол.: А. В. Баляба, Э. В. Виленская, Э. А. Дидоренко, Б. Г. Розовский. – Луганск: РИОЛИВД, 2000. – 318 с.
111. Крутер М. С. Слушается дело: [сборник] / Крутер М. С. – Иркутск: Восточно-Сибирское кн. изд-во, 1984. – 207 с.
112. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / Кудрявцев В. Н. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.

113. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения / Кудрявцев В. Н., Бородин С. В., Несерян В. С. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юридическая литература, 1989. – 365, [1] с.
114. Кузнецова Н. Ф. Криминология: учебное пособие / Кузнецова Н. Ф. – М.: Юрид. лит-ра, 1994. – 140 с.
115. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 204 с.
116. Кузнецова Н. Ф. Уголовное право и мораль. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1967. – 104 с.
117. Культура Древнего Египта / В. В. Струве, И. С. Кацнельсон, Т. Н. Савельева; отв. ред. И. С. Кацнельсон; АН СССР Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 1976. – 444 с.
118. Лановенко И. П. Наркотизм и преступность / Лановенко И. П. – К.: Наукова думка, 1994. – 343 с.
119. Лановенко И. П. История пьянства и преступности / Лановенко И. П., Светлов А. Я., Костенко А. Н. – К.: Наукова думка, 1994. – 321 с.
120. Лебедев С. Я. Антиобщественные традиции, обычаи и их влияние на преступность: учебное пособие / Лебедев С. Я.; Омская Высшая школа милиции. – Омск: МВД СССР, 1989. – 72 с.
121. Лейбниц Г. В. Сочинения: в 4-х т. / Лейбниц Г. В.; [редкол.: Быховский Б. Э. и др.]. – М.: Мысль, 1982. – (Философское наследие). – Т. 3. – 1984. – 734 с.
122. Линчевский Э. Э. Уроки поведения в быту и на работе / Линчевский Э. Э. – СПб.: Издательский дом „Нева”, 2003. – 256 с.
123. Литвинов А. Н. Профилактика преступлений. От теории к практике: научно-практическое пособие / Литвинов А. Н., Гавриш Г. С. – М.: НКФ „ЭКМОС”, 2003. – 160 с.

124. Локк Д. Избранные философские произведения: в 2-х т. / Локк Джон. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. – 1960. – 734 с.; Т. 2. – 1960. – 532 с.
125. Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. / Локк Джон; пер. с англ.; ред. И. С. Нарский, А. Л. Субботин. – М.: Мысль, 1985. – (Философское наследие). – Т. 1. – 1985. – 621 с.
126. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты: [сборник] / Ломброзо Чезаре; сост. и предисл. В. С. Овчинский. – М.: ННФРА-М., 2004. – 320 с. – (Библиотека криминолога).
127. Ломов Б. Ф. Системность в психологии: Избранные психологические труды / Ломов Б. Ф.; И. о. Моск. психолого-соц. ин-т.; под ред. Барабанщиков В. А. и др. – М.: Московский психолого-соц. ин-т; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 2003. – 424 с. – (Психологи России).
128. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Высокая классика / Лосев А. Ф. – М.: Искусство, 1974. – 598 с.
129. Лотце Г. Микрокосм. Мысли о естественной и бытовой истории человечества. Опыт антропологии / Лотце Герман; пер. с нем. Е. Корш. – Ч. 1. - М., 1866. – 509 с.
130. Луняк М. О. Кримінологічна характеристика психології злочинця та профілактика насильницьких злочинів: навчальний посібник / Луняк М.; В. о. Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 624 с.
131. Лукреций Тит Кар. О природе вещей / Лукреций Тит Кар.; пер. з латин. Ф. А. Петровський. – М.: Изд. Акад. Наук СССР, 1958. – 260 с.
132. Лисак І. М. Ціннісні орієнтації сучасної студентської молоді / Інесса Миколаївна Лисак // Перспективи. 2005. – № 4 (32). – С. 49 – 54.

133. Лисак І. М. Девіантність як соціальний феномен: ретроспективний історико–філософський аналіз / І. М. Лисак // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2007. – № 2 (20). – С. 97 – 103.
134. Маноха І. П. Психологія потаємного „Я”: монографія / Маноха І. П. – К.: Поліграф книга, 2001. – 448 с.
135. Макашвили В. Г. Уголовная ответственность за неосторожность / Макашвили Владимир Георгиевич – М.: Госюриздат, 1957. – 211 с.
136. Максименко Ю. Б. Некоторые подходы к исследованию психологических аспектов смысла жизни / Максименко Ю. Б. – Кишинев: Штиинца, 2004. – 108 с.
137. Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный поход / Маркарян Э. С.; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники // Системные исследования. Методологические проблемы: Ежегодник. – М.: Наука, 1981. – С. 15 – 23.
138. Маркс К. Сочинения: в 30-ти томах / Маркс К., Энгельс Ф. – 2-е изд. – М.: Госполиздат, 1965. – Т. 20. – 1961. – 827 с.; Т. 26. Ч. 3. – 1964. – 674 с.
139. Маслоу А. Мотивация и личность / Маслоу Абрахам; пер. с англ. Гутман Т., Мухин Н. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с. – (Мастера психологии).
140. Маслоу А. По направлению к психологии Бытия. Религии, ценности и пик-переживания / Маслоу Абрахам; пер. с англ. Рачкова Е., под ред. Рыбина Е. – 2-е изд. – М.: Эксмо–Пресс, 2002. – 272 с. – (Психологическая коллекция).
141. Материалисты Древней Греции: собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / [общ. ред. М. А. Дынник]. — М.: Госполитиздат, 1955. – 239 с.

142. Махабхарата. Четыре сказания. / пер. с санскрита С. Липкина. – М.: Художественная литература, 1974. – 606 с.
143. Медико–соціальні та правові аспекти девіантної поведінки дітей та підлітків: методичні рекомендації / В. о. Донец. держ. мед. ун–т ім. М. Горького; уклад. Слабкий Г. О. – Кам'янець–Подільський: Абетка–НОВА, 2004. – 32 с.
144. Мельник М. І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства / Мельник М. І.; ред. Орленко П. П. – К.: Парлам. вид-во, 2000. – 256 с.
145. Мертон Р. Американская социологическая мысль: Тексты / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц; Под общ. ред. В. И. Добренкова. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1996. – 560 с.
146. Молодіжна субкультура: монографія / Наук. ред. Неллі Олександрівна Победа. – Одеса: Астропринт, 1999. – 284 с.
147. Монтень М. Опыты: в 3-х кн. / Монтень Мишель; отв. ред. М. С. Зимина – СПб.: КРИСТАЛЛ, РЕСПЕКС, 1998. – (Библиотека мировой литературы). – Кн. I, II. – 1998. – 960 с.
148. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Монтескье Шарль Луи [общ. ред. Баскин М. П.]. – М.; Госполитиздат, 1955. – 800 с.
149. Моторный И. Д. Современный терроризм и оценка диверсионно–террористической уязвимости гражданских субъектов: монография / Моторный И. Д. – М.: Изд–ль Шумилова И. И., 2004. – 106 с.
150. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.
151. Мур Д. Принципы этики / Мур Джордж Едуард; пер. с англ. Коновалова Л. В.; общ. ред. Нарский И. С. – М.: Прогресс, 1984. – 326 с.

152. Настольная книга священника. — М.: Мысль, 1977. — Т. 4. — 1977. — 674 с.
153. Нахов И. М. Киническая литература / Нахов И. М. — М., 1981. — 303 с.
154. Нельсон–Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Нельсон-Джоунс Ричард; [пер. с англ.: Е. Волков, И. Волкова; гл. ред. Е. Сироганова] — 3-е изд., междунар. — СПб.: ПИТЕР, 2002. — 456 с. — (Золотой фонд психотерапии).
155. Ницше Ф. Избранные произведения: в 3-х т. / Ницше Фридрих; отв. ред. С. М. Стерденко. — М.: PFFL-book, 1994. — Т. 1: Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. — 1994. — 352 с.
156. Ніколенко О. С. Профілактика і корекція девіантної поведінки підлітків: науково–методичний посібник / Ніколенко О С.; В. о. Чернів. нац. ун–т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці: Рута, 2004. — 80 с.
157. Ніцше Ф. По той бік добра і зла (Прелюдія до філософії майбутнього). Генеологія моралі / Ф. Ніцше; пер. с нем. Онишко А; ред. Таращук П. — Львів: Літопис, 2002. — 320 с.
158. Новиков К. А. Свобода воли и марксистский детерминизм / Новиков К. А. — М.: Политиздат, 1981. — 128 с. — (Над чем работают, о чем спорят философы).
159. Номоконов В. А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность / В. А. Номоконов— Владивосток: Изд–во Дальневосточного ун–та, 1989. — 157 с.
160. Носенко Э. Л. Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества: психологический аспект: монографія / Носенко Э. Л. — Днепропетровск: Изд–во „Навчальна книга”, 1999. — 168 с.
161. Оршанский Я. Г. Наши преступники: медико–психологический очерк / Оршанский Я. Г. — Спб., 1891. — 453 с.

162. Осокин Ю. В. Ментальность и искусство / Осокин Ю. В. – М.: Б.н., 1999. – Т. 1. – 1999. – 200 с.
163. Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права / Петражицкий Л. И.; И. о. Моск. гос. ун–т им. М. В. Ломоносова. – М.: Статут, 2002. – 426 с. – (Классика российской цивилизации).
164. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Пиаже Жан. – СПб.: Питер, 2003. – 192 с. – (Психология классска).
165. Підлісний М. М. Цінності та буття особистості: монографія / Підлісний М. М., Щубін В. І. В. о. Дніпропетр. держ. фінанс. акад. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. – 128 с.
166. Пилипенко В. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / Валерій Євгенович Пилипенко – К.: ПЦ „Фоліант”, 2005. – 224 с.
167. Пионтковский А. А. Уголовно–правовые воззрения И. Канта, А. Фейербаха и И. Фихте / Пионтковский А. А. — М.: Юриздат, 1940. – 192 с.
168. Платон. Диалоги / Платон; АН СССР, Ин-т философии; [сост., ред. А. Ф. Лосев]; пер. с древнегреч. С. Я. Шейнман-Тонштейн. – М.: Мысль, 1986. – 605 с.
169. Платон. Сочинения: в 3-х т. / Платон; пер. с древнегреч; под общ. ред. А. Ф. Лосев, В. Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. Ч.1. – 1971. – 687 с.
170. Платонов К. К. Коллектив и личность / Платонов К. К. – М.: Наука, 1975. – 263 с.
171. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения: в 5-ти т. / Плеханов Г. В.; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – 1957. – 784 с.

172. Подольская Е. А. Ценностные ориентации и проблема активности личности: монография / Подольская Е. А. – Харьков: Изд-во “Основа”, 1991. – 162 с.
173. Попов М. В. Аксиологія і медицина (проблема цінностей і медицина): монографія / Попов Микола Васильович – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 284 с.
174. Поучение или Духовная Великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим / Пер. памятника с древнерусского языка Д. С. Лихачев; сост. В. И. Десятерик. – М.: Фонд им. Д. И. Сытина, 1996. – 237 с. – (Тяжела ты, шапка Мономаха).
175. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / Д. А. Шестаков, П. А. Кабанов, Г. Н. Горшенков и др.; И. о. МВД России, Санкт-Петербург. ун-т; под ред. Д. А. Шестаков. – СПб.: Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2003. – 353 с. – (Политика и право).
176. Прижав И. Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа / Прижав И. Г. — Казань, 1913. – 124 с.
177. Приклонский И. И. Проституция и ее организация / Приклонский И. И. – М., 1983. – 415 с.
178. Причепій Є. М. Філософія: підручник / Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. – К.: Академвидав, 2005. – 592 с. – (Альма-матер).
179. Проблема ценности в философии / АН СССР, Ленингр. кафедра философии. – М., Л.: Наука, 1966. – 262 с.
180. Проституция и преступность: [сборник] / ред. и сост. Ю. М. Хотченков. – М.: Юридическая литература, 1991. – 301, [2] с. – (Проблемы, дискуссии, предложения).

181. Пунченко О. П. Нравственность как ценностно-смысловой императив культуры / Олег Петрович Пунченко // Перспективы. – 2005. – № 3 (31). – С. 3 – 8.
182. Пунченко О. П. Стратегія побудови та розвитку інформаційного суспільства / Олег Петрович Пунченко // Перспективи. – 2005. – № 2 (30). – С. 8 –18.
183. Размышления и афоризмы французских моралистов XVI—XVIII веков / [сост. Н. Жирмунская]. – Л.: Худ. лит-ра, 1987. – 571, [2]с.
184. Рассел Б. Почему я не христианин: избр. атеист. произведения / Рассел Бертран; пер. с англ.; сост. А. А. Яковлев. – М.: Политиздат, 1987. – 333, [1] с. – (Библиотека атеистической литературы).
185. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение: теория и методологические исследования / Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 253, [1]с.
186. Реньо Ф. Проституция: историческое развитие и современное состояние проституции / Реньо Феликс; пер. с франц. – М.: изд. Л. О. Крумбюгель, Н. Н. Худяков, 1907. – 324 с.
187. Ригведа. Избранные гимны / пер. Т. Я. Елизаренкова; [отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Наука, 1972. – 418 с.
188. Риккерт Г. Философия жизни. Введение в трансцендентальную философию. Предмет познания. Философия жизни. Философия истории. О понятии философии / Риккерт Генрих; предисл. А. Юдин. – К.: НИКА-ЦЕНТР, 1998. – 512 с. – (Серия Познание).
189. Риккерт Р. О системе ценностей / Риккерт Р.// Науки о природе и науки о культуре, Логос. – М., 1998. – 430 с.
190. Ричи Ш. Управление мотивацией: учебное пособие для студентов вузов / Ричи Шейла, Мартин Питер; под ред. Климов Е. А., пер. с англ.

- Лалаян Е. Э. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2004. – 399 с. – (Зарубежный учебник).
191. Романенко М. І. Філософські підвалини античної освітньої парадигми // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури: збірник наукових праць / Романенко М. І.; В. о. Дніпропетр. нац. ун–т; від. ред. Ігнатенко П. І.; редкол.: Токовенко О. С. та ін. – Д.: РВВ ДНУ, 2002. – С. 67–75. – 106 с.
192. Российское законодательство X – XX веков: в 9-ти т. / под общ. ред. О. И. Чистяков.— М.: Юридическая литература, 1987. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма / отв. ред. Е. И. Индова. – 1987. – 527 с.
193. Руссо Жан Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Руссо Жан Жак; В. о. Вінницький держ. техн. ун–т; пер. з франц. О. І. Хома – К.: Post–Royal, 2001. – 348 с. – (Філософські першоджерела).
194. Руссо Жан Жак. Трактаты / Руссо Жан Жак; подгот. В. С. Алексеев–Попов и др.; отв. ред. А. З. Мандред. – М.: Наука, 1969. – 703 с.
195. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія / Савченко А. В.; В. о. Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Атіка, 2002. – 144 с.
196. Самыгин П. С. Девиантное поведение молодежи / Самыгин П. С. – Ростов н/Д: Изд–во «Феникс», 2006. – 448 с.
197. Сартр Жан–Поль. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Сартр Жан–Поль; пер. з франц. Лях В., Таращук П. – К.: Основи, 2001. – 845 с.
198. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии: монография / Сафуанов Фарит Суфиянович. – М.: Смысл, 2003. – 300 с.

199. Сибиряков С. Л. Предупреждение девиантного поведения молодежи: (методологические и прикладные проблемы) / Сибиряков С. Л. – Волгоград, 1998. – 154 с.
200. Сиверс В. А. Измерение ценности / Сиверс Валерий Анатольевич. – Калининград: Свободная зона, 1996. – 128 с.
201. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2-х т. / Сковорода Г. С.; гол. редкол.: В. І. Шинкарук та ін. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 1973. – 574 с.
202. Сливка С. С. Самозахист населення: моральний аспект / Сливка С. С.; Львів. інт внутріш. справ. – Львів: Каменяр, 1996. – 144 с.
203. Смелзер Н. Д. Проблемы социологии: Георг–Зимелівські лекції, 1995 / Смелзер Н. Д.; пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
204. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография / Сокурянская Людмила Георгиевна; И. о. Харьк. нац. ун–т им. В. Н. Каразина. – Харьков: Харьк. нац. ун–т им. В. Н. Каразина, 2006. – 575 с.
205. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Сорокин Питирим Александрович; общ. ред., сост. А. Ю. Согомонов; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
206. Соссюр Фердинанд де. Курс загальної лінгвістики / Соссюр Фердинанд де; пер. з франц. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
207. Социальные отклонения. – 2-е изд., перераб. и доп. / Кудрявцев В. Н., Бородин С. В., Нерсесянц В. С., Кудрявцев Ю. В. – М.: Юрид. лит., 1989. – 368 с.
208. Спенсер Г. Синтетическая философия / Спенсер Герберт; пер. с англ. П. В. Мокиевский; ред. С. Д. Кошис. – К.: Ника-Центр, 1997. – 512 с. – (Познание, Вып. 2).

209. Спиноза Б. Избранные произведения.: в 2 т. / Спиноза Бенедикт; общ. ред. В. В. Соколова. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – 1957. – 631 с.
210. Стан боротьби з незаконним обігом наркотиків за даними МВС України за 2004–2006 роки. – К.: МВС України. Департамент боротьби з незаконним обігом наркотиків, 2007. – 231 с.
211. Столович Л. Н. Красота. Добро. Истина: очерк истории эстетической аксиологии / Столович Леонид Наумович – М.: Республика, 1994. – 464 с.
212. Суицидология. Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах / сост. А. Н. Моховиков. – М.: Когито – Центр, 2001. – 568 с.
213. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции. Ч. общая: в 2-х т. / Таганцев Н. С.; РАН, Ин-т государства и права; отв. ред. Н. И. Загородников. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – 1994. – 380 с.; Т. 2. – 1994. – 393 с.
214. Таранов П. С. Секреты поведения людей / Таранов П. С. – М.: ФАНР-ПРЕСС, 2002. – 512 с. – (Настольная книга бизнесмена).
215. Тарарухін С. А. Вибрані твори: у 3-х ч. / Тарарухін С. А. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – Ч. 1: Юридична психологія. Мотивація злочинної поведінки. – 2004. – 212 с.
216. Тарновский В. М. Проституция и аболиционизм: Доклад Рус. Сифилиолог. и Дерматолог. общ-ву В. М. Тарновского / Тарновский В. М. – СПб.: Изд. К. Риккер, 1888. – 261 с.
217. Тирукурал. Книга о добродетели, о политике и о любви./ отв. ред. К. Звелебил; пер. с тамильского Ю. Глазова и А. Кришнамурти. – М.: Изд. вост. лит-ры, 1963. – 156 с.

218. Тихонов К. Ф. Субъективная сторона преступления. Проблема социального содержания вины в советском уголовном праве / Тихонов К. Ф. – Саратов: Приволжское кн. изд-во, 1967. – 104 с.
219. Толстой Л. М. Твори.: в 12-ти т. / Толстой Л. М.; пер. з рос.; за ред. М. В. Путрі. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – Т. 12. – 1960. – 429 с.
220. Тоффлер Е. Третья хвиля / Тоффлер Елвін; пер. з англ. Євси А; за ред. Шовкун В. – К.: ВД „Всесвіт”, 2000. – 475, [1] с. — (Міжнародний футурологічний бестселер).
221. Труды первого Всероссийского съезда по борьбе с пьянством, 28 декабря 1909 г. - 6 января 1910 г. – Спб, 1910. – 98 с. – Т. I; Т. II; Т. III.
222. Утевский Б. С. Человек в масках: криминально–психологические почерки / Утевский Б. С. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 158, [2] с.
223. Фихте И. Г. Сочинения: работы 1792 – 1801 гг. / Фихте И. Г.; подгот. П. П. Гайденко; пер. М. Левина, Т. Бородай и др. – М.: Науч. – изд. центр «Ладомир», 1995. – 655 с.
224. Фихте И. Г. Ясное, как солнце, сообщение широкой публике о подлинной сущности новейшей философии / Фихте И. Г. – М.: Соцэкгиз, 1937. – 105, [2] с.
225. Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права / Филимонов В. Д. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1981. – 213 с.
226. Фейербах Л. Избранные сочинения / Фейербах Людвиг. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1916. – 522 с.
227. Флекснер А. Проституция в Европе / Флекснер А.; пер. с нем. М. Ю. Белостоцкий.; под ред. Н. Л. Россиянский. – М.: Изд. Наркомздрава РСФСР, 1926. – 143 с.

228. Фрейд З. Вступ до психоаналізу: лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Фрейд Зігмунд; пер. з нім. Петро Таращук. – К.: Основи, 1998. – 709 с.
229. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для самого себя / Фромм Эрих; сост. П. С. Гуревич; редкол. Гусейнова и др. – М.: Изида, 2004. – 399 с.
230. Фромм Э. Психоанализ и этика / Фромм Эрих; сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит. – М.: Республика, 1993. – 415 с. – (Библиотека этической мысли).
231. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Фрэнкин Роберт; пер. с англ. Белоусов В., Ракитина А. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с. – (Мастера психологии).
232. Хайдарова М. С. Формирование и развитие мусульманского права в Арабском халифате в VII—XIII вв. / Хайдарова М. С.; АН СССР, Ин-т государства и права; редкол. В. С. Нерсияну и др. // Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы: сборник. – М., 1982. – 180 с.
233. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет / Хайдеггер Мартин; сост., пер. А. В. Михайлов; пер. с нем. – М.: Гнозис, 1993. – 464 с. – (Феноменология. Герменевтика. Философия языка).
234. Ханипов А. Т. Интересы как форма общественных отношений / Ханипов А. Т.; АН СССР, Сибирское отделение, Ин-т истории, филологии и философии; отв. ред. А. К. Черненко. – Новосибирск: Наука, 1987. – 254, [1] с.
235. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Хьелл Ларри А., Зиглер Дэниел Дж.; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. – СПб.: Питер, 2001. – 608 с.

236. Ціннісні орієнтири ХХІ століття: збірник наукових праць філософії / уклад. Варшавський О. П. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – 121 с.
237. Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения / Цицерон Марк Туллий; сост.и ред. М. Гаспарова, О. Ошерова, В. Смирин; пер. с лат. – М.: Художественная литература, 1975. – 454 с.
238. Цибра М. Ф. Філософія: курс лекцій / Цибра Микола Федорович – 2-е вид., доп. і перероб. – Одеса: Астропринт, 2000. – 296 с.
239. Черныш А. М. Маргиналы и маргинальная преступность в Украине: монография / Черныш А. М., Черныш М. А.; И. о. Укр. Акад. наук, Одес. Нац. Морской ун-т – Изд-во Украинской академии наук «ВІР», 2004. – 348 с.
240. Чулахов В. Н. Криминалистическое исследование навыков и привычек человека: монография / Чулахов В. Н. – М.: Юрлитинформ, 2004. – 176 с. – (Библиотека криминалиста).
241. Чунаева А. А. Ф. Ницше и современность / Чунаева А. А. /Философ. и социолог. мысль. – 1994. – № 9 - 10. – С. 135 – 154.
242. Чхандогья упанишада / пер. с санскрита А. Я. Сыркин. – М.: Наука, 1965. – 256 с.
243. Шавгулидзе Т. Г. Афект и уголовная ответственность / Шавгулидзе Т. Г. – Тбилиси: Мецниереба, 1973. – 214 с.
244. Шицзин: Книга песен и гимнов / пер. с кит. А. Штукина; редкол.: Делюсин Л. П. и др. – М.: Художественная литература, 1987. – 350, [1] с.
245. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Шнейдер Л. Б. – М.: Академический проект, 2007. – 336 с.
246. Юм Д. Сочинения: в 2 т. / Юм Давид; пер. с англ.; под общ. ред. И. С. Нарский. – М.: Мысль, 1965. – Т. 1. – 1965. – 847 с.; Т. 2. – 1965. – 928 с.

247. Юридична психологія: Підручник / За заг. Ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. // Александров Д. О., Андросюк В. Г. та інші – К.: КНТ, 2007. – 360 с.
248. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Явич Л. С. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 207 с.
249. Явич Л. С. Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы современного права) / Явич Л. С. – М.: Юридическая литература, 1971. – 152 с.
250. Ян–Хин–шун. Древнекитайский философ Лао–цзы и его учение / Ян–Хин–шун. – М.-Л.: Изд. , 1-я тип. изд-ва Акад. наук СССР, 1950. – 160 с.
251. Ясперс Карл. Общая психопатология / Ясперс Карл; пер. Л. О. Акопян. — М.: Практика, 1997. — 1056 с.
252. Afanasyev V. Alcohol Drugs and Crime in the St. Petersburg Press. In: Social Problems in Newspaper. Studies around the Baltic Sea / Afanasyev V., Gilinsky Y. — Helsinki: NAD Publication, 1994. – 105 p.
253. Agnew R. Sources of Criminality: Strain and Subcultural Theories. In: Sheley G. Criminology: A Contemporary Handbook. Wandsworth, 2000. – 213 p.
254. Anderson E. Code of the streets: Decency, Violence, and the Moral Life of the Inner City / Anderson E. – New York: W.W. Norton & Company, 1999. – 304 p.
255. Barkan S. Criminology. A Sociological Understanding / Barkan S. – New Jersey: Pentice Hall, Upper Saddle River, 1997. – 189 p.
256. Bartollas C. Juvenile Delinquency / Bartollas C. – Allyn & Bacon, 2002. – 245 p.

257. Dewey J. Theory of valuation. International. Encyclopedia of Unified Science. / Dewey J. – v. II. – № 4. – Chicago, 1939. – 365 p.
258. Dezinformacija, piemahisana und provokacija noziegumu atklasanas un izmeklesanc lidzekeu un metozu sistema // Admanistzativa un kziminala justicija, № 1. – Riga, 2001.
259. Emile Durkheim. What is a social fact? // Mapping the social landscape: reading in sociology. – London: Mayfield publishing company, 1999. – 374 p.
260. Gilinskiy Y. Organized Crime in Russia: Theory and Practic / Gilinskiy Y. // Security Jornal № 9, 1997. – P. 165 – 169.
261. Kuhl Y. Motivational determinants of decision time Personal and situational determinants / Kuhl Y., Atkinson G. W. – N. Y., 1986. – 342 p.
262. Ladyzhets N. S. Social priorities and management technologies of the modern Russian university education. / Ladyzhets N. S. // Humanities in universities of the Ural region: progress and problems. – Izhevsk, 2001. – 239 p.
263. Lashkevitch A. V. Indicative another: American voice in contemporari cultyral theory. / Lashkevitch A. V. // Humanities in universities: progress and problems. – Izhevsk, 2001. – 117 p.
264. Matson K. E. Priorities in humanities in the US. / Matson K. E. // Humanities in universities: progress and problems. – Izhevsk, 2001. – 121 p.
265. Perri R. B. General theori of value / Perri R. B. – 1976. – 218 p.
266. Roger Cotterrell, Emile Durkheim: Lawin a Moral Domain. Stanford University Press, 1999.
267. Schwartz S. H. Toward a theory of the universal content and structure of values: extensions and cross-cultural replications / Schwartz S. H., Bilsky W. // Journal of Personality and Social Psychology, 1990. – 891 p.
268. Trautmann F. Peer – Support bei Drogenkonsumenten. Schadensbegrenzung durch Ubertragung von Ezfahrungen, Gewohnheiten

und Ritualen // Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung: Mitten im Leben. Die Seminare (Europäische Woche der Suchtprävention, 1994). – Kohn, 1994. – p. 237 – 241.

269. Weber M. Herauswachsen aus der Sucht illegaler Drogen. Selbstausstieg, Kontrollierter Gebrauch und therapiegestützter Ausstieg / Weber M., Scheider W. – Berlin: Weble; Schneider, 1997. – 280 s.